

सामुदायिक विकास व विस्तार शिक्षण (सेमिस्टर - ३)

युनिट १

सामाजिक समस्या:-

सामाजिक समस्या मानवीसमाजा इतक्या प्राचीन आहे. मानवी समाजातील असा कोणताच कालखंड नाही की, ज्यात सामाजिक समस्या अस्तीत्वात नाही. दुसऱ्या शब्दात सांगायचे म्हणजे प्रत्येक कालखंडात प्रत्ययास येतात. ऐकोणिसाव्या शतकात सतीप्रथा, बालविवाह, केशवपण, जातीप्रथा, अस्पृश्यता, विधवाविवाह यासारखे कितीतरी ज्वलंत प्रश्न होते. विसाव्या शतकाच्या प्रारंभी यातील काही प्रश्न सोडविल्या गेले असेल तरी अस्पृश्यतेचा प्रश्न आजही प्रकर्षाने जाणवत आहे. आजमितीस सतीप्रथा, बालविवाह, केशवपण हे सामाजिक प्रश्न होते. हे कोणाला पटणारसुद्धा नाही. इतका सामाजिकबदल झाला आहे. परंतु त्याच बरोबर दुसरे काही नविन प्रश्न उद्भवले आहे. नव्याने उद्भवलेल्या या सामाजिक समस्यांमध्ये बेकारी, भिक्षावृत्ती, हुंडापद्धती, घटस्फोट व प्रदुषण इ. प्रश्नांचा निर्देश करावा लागेल.

प्रत्येक कालखंडात 'काळ तर फार कठीण आहे. इतक्या समस्या कधीच नव्हत्या.' असे लोकांना वाटत असते. सामाजिक समस्या मानवी जीवनात अविरोध निर्माण करत असतात. समाजातील महत्तम लोकांच्या आशा-आकांक्षाभोवती अडथळे निर्माण होतात. म्हणून समस्या संबंधी व्यक्तीच्या मनात चिंता उत्पन्न होते. आणि या संदर्भात काहीतरी करण्याची आवश्यकता जाणवते. परंतु समस्या सोडविण्यासाठी योजिलेले उपाय मर्यादित असल्याने, समस्यांची संख्या वाढत असल्याचे आढळते. काही अभ्यासकांच्या मते समस्या सोडविण्यासाठी योजिले जाणारे उपाय संयुक्तिक नसल्या कारणाने समस्यांची संख्या वाढते.

सामाजिक समस्या सार्वत्रिक असल्या तरी प्रत्येक समाजात समस्यांचे स्वरूप सारखेच असते, असे म्हणता येत नाही. या समस्यांच्या स्वरूपात स्थळ आणि कालमाप परत्वे अंतर दिसून येते. भारतातील आदिवासी ग्रामीण तसेच नागरी समाजातील समस्या विभिन्न प्रकारच्या दिसतात. आदिवासी समाजात सजातीय लोकसंख्या, परीवर्तनाची मंदगती, व्यक्तीगत व पारस्परिक संबंधची घनिष्टता, कुटुंब नातेगिरीची पकड यासारख्या घटकामुळे सामाजिक समस्यांचे प्रमाण कमी असते. याउलट नागरी बहुमत्वीय समाजात विजातीय लोकसंख्या, अवैयक्तिक संबंध, कुटुंब व रक्तसंबंधी गटाचा न्युनतम प्रभाव व परीवर्तनाची तीव्रगती असल्या कारणाने समस्यांची संख्या महत्तम आढळते. पाश्चिमात्य समाजातील समस्यांची संख्या व तीव्रता भारतीय समाजाच्या तुलनेत जास्त दिसते. इतकेच नाही तर समाजपरत्वे समाजाचे स्वरूपही बदलतांना आढळते. नागरी व ग्रामीण समाजातील घटस्फोट, बेकारी, भिक्षावृत्तीचा प्रश्न. त्याच स्वरूपात आदिवासी समाजात आढळत नाही. एकूण सामाजिक समस्यांमध्ये विविधता प्रत्ययास येते. कालमानपरत्वे सामाजिक समस्यांमध्ये बदल झालेला आढळतो. मागील पिढीला जे सामाजिक प्रश्न जाणवले होते ते पुढिल पिढीला जाणवतीलच असे नाही. ऐकोणिसाव्या शतकातील केशवपण, सतीप्रथा या समस्यांची तीव्रता वर्तमान काळात उरली नाही. त्या पिढीला न जाणवलेले प्रदुषणासारखे प्रश्न आज उद्भवलेले आहे. त्याचबरोबर हेसुद्धा लक्षात घेतले पाहिजे की आज आपण ज्यांच्याकडे पूर्णतः दुर्लक्ष करतो अशी परीस्थिती भावी काळात निर्देशिल्या जाऊ शकते.

मानवी समाजात निरंतर परिवर्तन होत असते. या परिवर्तन प्रक्रियेत समाजातील मुख्य प्रमाणिकामध्ये बदल होते. पुर्वकालीन सामाजिक मुख्य, प्रमाणकात बदल झाल्यामुळे व्यक्ती व्यवहारावर त्याचा प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्ष परिणाम होतो. परिवर्तनाच्या काळात व्यक्तीच्या मनात कोणते मुख्य-प्रमाणांना मान्यता द्यावी. यासंबंधी संघर्ष निर्माण होतो आणि या प्रमाणके व मुल्याच्या संघर्षातून सामाजिक समस्या प्रत्ययास येतात.

दैनंदिन जीवनात आपण वर्तमानपत्रे, मासिके वाचतो. रेडीओवरील बातम्या, टि. व्ही. पाहतो. हे सर्व करतांना आपले लक्ष अपघात, आत्महत्या, दरोडे, वेश्यावृत्ती, प्रदुषण, दुर्घटना यासारख्या बातम्याकडे लक्ष वेधले जाते. आणि अशाप्रकारचे ऐकल्यावर आपण काहीतरी केले पाहिजे असे वाटू लागते. कारण:- या सामाजिक समस्या पुर्ण समाजावर परिणाम करणाऱ्या असतात.

यासंबंधी जाणीव असणे महत्वाचे असते. समस्या म्हणजे काय? त्याचे स्वरूप काय? या समस्या समाजात का आढळतात? त्यांचे उत्तरदायित्व काय? त्याचे परिणाम कोणते? त्याच्या निराकरणासाठी आपण कीह करू शकतो काय? याबाबत विचार करणे महत्वाचे असते कारण त्याशिवाय सामाजिक समस्यांचा समग्र अभ्यास होऊ शकत नाही.

9) व्याख्या:-

सामाजिक समस्यांचे स्वरूप जटील आहे. त्याचा संबंध मानवी समाज संघटनांशी असतो. मानवी समाजातील जटीलता वाढली की, या समस्यांचे स्वरूपही जटील होत जाते. सामाजिक समस्यांना काही लोक विघटनमुलक मानतात. तर कधी कधी त्यांना कॅन्सरची उपमा दिली जाते.

या दृष्टीकोनातून सामाजिक समस्यांचे समुळ उच्चाटन केले पाहिजे. अशी भावना असते. परंतु सामाजिक समस्या समाजाचे महत्व त्यांनी लक्षात घेतले नसते. सामाजिक समस्या समाजाला आव्हानच असतात. त्यामुळे त्याविषयी उपाय करण्यासाठी नविन गोष्टीचा शोध घ्यावा लागतो. म्हणजेच समस्या सोडवित असतांना समाज प्रगती अपरिहार्य असते. बाल गुन्हेगारीची समस्या सोडवित असतांना कायद्यात सुधारणा करणे, सुधारगृहाची निर्मिती करणे, बालन्यायालय, निरीक्षणगृह, सुधारगृह, बालग्राम अशा संस्था विकसीत करणे क्रमप्रप्त असते. कोणतीही समस्या सोडविण्याची पद्धत समाजाच्या प्रगतीला हातभार लावते. मात्र समस्या सोडविली गेली नाही तर त्याचे विदारक परिणाम समाजावर होतात आणि प्रकार्यात्मक परिणामऐवजी अपकारक (अपकारात्मक) बाबी लक्षात येतात.

सामाजिक समस्या म्हणजे काय?

हे स्पष्ट करतांना सामाजिक समस्या हा बहुचर्चित शब्दाची परिभाषा करणे कठीण आहे. हे लक्षात येते. दुसरे म्हणजे सामाजिक समस्या कोणत्या अवस्थेला म्हणावे? याविषयी अभ्यासकामध्ये एकवाक्यता दिसत नाही. काही अभ्यासक भुकंप, ज्वालामुखी, महापुर, प्रदुषण यावर समस्या मानतात. तर इतरांच्या मते या समस्या समाज उद्योगीक नसल्यामुळे त्यांना सामाजिक समस्या मानू नये. इतके मात्र खरे की, *जेव्हा समाजातील विपरीत परिस्थितीकडे लोकांचे लक्ष वेधल्या जातील तेव्हा त्या परिस्थितीला सामाजिक समस्या म्हणतात.* उत्पत्तीशास्त्रदृष्ट्या समस्या (Problems) म्हणजे आव्हान म्हणून समोर आलेल्या गोष्टी (Anything Thrown Forward) किंवा उकल करण्यासाठी असलेला प्रश्न (A question prepared for solution) सामाजिक समस्या ही समाज सापेक्ष संकल्पना आहे. याचा अर्थ असा की, त्या समाजातील प्रमाणक व्यवस्थेनुसार समस्येचे निर्धारण केले जाते. त्यामुळे एका समाजातील विचलीत वर्तन दुसऱ्या समाजात समाज सहमत वर्तन असू शकते. भारतीय समाजात मद्यपान ही समस्या मानली जाते. परंतु आदिवासी समाजात ती समस्या म्हणून

ओळखली जात नाही. कारण आदिवासी समाजातील मुख्य व्यवस्थेनुसार मद्यपान हे प्रमाणकानुसार वर्तन आहे.

व्याख्या:

१) केस:- (Case)

यांच्या मतानुसार, 'जेव्हा समाजातील महत्तम क्रियाशील विचारवंतांचे लक्ष ज्या सामाजिक परिस्थितीकडे वेधले जाते आणि त्या संदर्भात सामुहिक किंवा इतर कोणती तरी क्रिया किंवा उपाय करण्याची आवश्यकता जाणवते तेव्हा त्या सामाजिक परिस्थितीला सामाजिक समस्या असे म्हणतात.'

२) रॉबर्ट निस्टेब:-

यांच्या म्हणण्याप्रमाणे, 'समाजातील लक्षात घेण्यायोग्य व्यक्ती जेव्हा समाज स्विकृत व्यवहार प्रणालीचा भंग करतात आणि त्याचे गंभीर परिणाम महत्तम समाज सदस्यांना भोगावे लागतात तेव्हा त्या प्रमाणभ्रष्ट वर्तनास सामाजिक समस्या असे म्हटल्या जाते.'

किंवा

'सामाजिक समस्या ही अशी वर्तन पद्धती असते की, ज्यास समाज व्यवस्थेतील महत्वपूर्ण गटाकडून एका किंवा अनेक स्विकृत प्रमाणकाचे उल्लंघन केले जाते.'

३) रॉब आणि सेल्झनिक:-

'सामाजिक समस्या मानवी संबंधाशी संलग्न प्रश्न असून त्यामुळे समाजात गंभीर धोके निर्माण होतात. किंवा अनेक लोकांच्या महत्वपूर्ण आकांक्षाभोवती अडथळे निर्माण केले जातात.'

४) फुल्लर आणि मेयर्स:-

यांच्या मते, 'जेव्हा महत्तम व्यक्ती सामाजिक प्रमाणकाच्या संदर्भात एखाद्या परिस्थितीला विचलीत मानतात त्या परिस्थितीला सामाजिक समस्या असे म्हणतात.'

५) रुबिंग्टन आणि वेईनबर्ग:-

यांच्या व्याख्येनुसार, 'सामाजिक समस्या म्हणजे समाजातील बहुसंख्य लोकांच्या मुल्यांशी विसंगत अशी परिस्थिती की, ज्या परिस्थितीत बदल करण्यासाठी सामुहिक क्रियेची गरज आहे अशी सर्वांची मान्यता असते.'

६) हर्टन आणि लोस्ली:-

'जेव्हा समाजातील लक्षात येण्यायोग्य बहुसंख्य व्यक्तीवर परिणाम करणाऱ्या अवांछनीय परिस्थितीचा सामुहिक, सामाजिक क्रियेद्वारे काही तरी उपाय योजना करण्याची आवश्यकता असते. तेव्हा त्या परिस्थितीला सामाजिक समस्या म्हणतात.'

७) हॅरी जॉन्सन:-

यांच्या मताप्रमाणे, 'जेव्हा समाजातील असंख्या लोक ज्या परिस्थितीला अवांछनीय मानतात आणि त्या परिस्थितीला परिवर्तित केल्या जाणाऱ्या प्रयत्नापेक्षा आणखी निश्चित प्रयत्न करण्याची आवश्यकता मान्य करतात. तेव्हा त्या परिस्थितीला समस्या असे म्हणतात.'

वरील सर्व व्याख्यांचा परामर्श घेतला असता सामाजिक समस्या म्हणजे काय? हे स्पष्ट करणारे काही आधार आपल्या लक्षात येतात. जसे, सामाजिक समस्या म्हणजे?

- १) अशी सामाजिक परिस्थिती की, जी विपरीत अवांछनीय मांडली जाते.
- २) ज्यातून मानवीय संबंधाचा प्रश्न निर्माण होतो.
- ३) ज्यात सभासदाचे वर्तन मुल्यांशी विसंगत किंवा प्रमाणकाचे उल्लंघन करणारे असते.
- ४) ज्यांच्याकडे समाजातील बहुसंख्य क्रियाशील विचारवंतांचे लक्ष वेधले जाते.
- ५) आत्तापर्यंत केलेल्या प्रयत्नापेक्षा आणखी प्रयत्न करण्याची आवश्यकता जाणवते.
- ६) त्यासाठी सामुहीक, सामाजिक क्रियेचा अवलंब करणे महत्वाचे मानले जाते.

२) सामाजिक समस्येचे स्वरूप:-

अ) व्यक्तीगत आणि सामाजिक समस्या:-

व्यक्तीगत आणि सामाजिक समस्यात अंतर असते. व्यक्तीगत समस्या एका व्यक्तीच्या हिताशी संबंधीत असतात. तर सामाजिक समस्या समाज हिताला प्रभावित करतात. भ्रष्टाचार, गरीबी, वेश्यावृत्ती, मद्यपान यांना सामाजिक समस्या म्हटल्या जाते. हुंडा देण्यासाठी धन एकत्रित करणे. ही व्यक्तीगत समस्या होय. व्यक्तीगत समस्येच्या निवारणेसाठी व्यक्तीगत प्रयत्न करायचे असतात. सामाजिक समस्येच्या निर्मुलनासाठी सामुहीक क्रियेची गरज असते. व्यक्तीगत समस्या सामाजिक समस्येचे रुपधारण करतात.

उदा.- मुर्लीच्या लग्नात हुंडा देण्याचा प्रश्न व्यक्तीगत आहे. परंतु समाजातील बहुसंख्य व्यक्तींना जेव्हा हा प्रश्न भेडसावतो तेव्हा त्याचे परिवसन सामाजिक समस्येत होते. वैयक्तिक विपत्त गमनातून ही सामाजिक समस्या निर्माण होते. व्यक्तीगत व सामाजिक समस्यात भेद असला तरी त्यांच्यात परस्परावलंबन असते.

ब) सामाजिक आणि नैसर्गिक समस्या:-

काही अभ्यासक सामाजिक समस्या आणि नैसर्गिक समस्या असा भेद करतात. परंतु हेरी जॉन्सनला प्रस्तुत भेद मान्य नाही. त्याच्या मते, गुन्हेगारी, भिक्षावृत्ती व बेकारी हे सामाजिक प्रश्न आणि महापूर, भुकंप, दुष्काळ (अवर्षण), वादळे हे नैसर्गिक प्रश्न असा भेद करणे चुकिके आहे.

उदा.- महापूर निसर्गाशी संबंधीत आहे. तथापी महापूरापासून अनेक सामाजिक समस्या निर्माण होतात. आणि म्हणून महापूरासंबंधी उपाययोजना केली पाहिजे. समाज सभासदांनी पर्याय शोधले पाहिजे. असे जेव्हा जाणवते तेव्हा हा महापूर सामाजिक प्रश्न ठरतो. हर्टन आणि लोस्ली यांनी सामाजिक सामाजिक समस्या व नैसर्गिक समस्या अशाप्रकारचे अंतर केलेले नाही. सामाजिक समस्येची चर्चा करित असतांना त्यांनी एके ठिकाणी असे म्हटले आहे की, जोपर्यंत महापूराविषयी काही कारणे मानवी मर्यादांच्या पलीकडे होतील, तोपर्यंत महापूर सामाजिक समस्या नव्हती. परंतु याबाबतीत काही उपाययोजना करणे शक्य आहे असे जाणवल्यामुळे महापूर, अवर्षण (दुष्काळ) सामाजिक समस्या मानले जाऊ लागले.

सारांश:-

मानवी क्षमतेच्या अंतर्गत असलेल्या आणि मानवीय जीवनास अनेक रीतीने प्रभावीत करणाऱ्या नैसर्गिक घटनांचा सामाजिक समस्येच्या संदर्भात विचार करावा लागेल.

क) बहिर्मुखी आणि अंतर्मुखी सामाजिक समस्या:-

सर्वसाधारणतः सामाजिक समस्यांचे दोन प्रकार कले जातात. पहिला प्रकार म्हणजे बहिर्मुखी समस्या होय. ज्यात समस्या संबंधीत आपणाला आकार आणि दर याबाबत संख्यात्मक माहिती उपलब्ध होते. ज्यांचे प्रत्यक्ष अवलोकन आपण करू शकतो. तसेच ज्यांना समाजाद्वारे समस्या म्हणून स्विकृती दिली जाते. अशा बेकारी, गरीबी, घटस्फोट, बाल अपचारीका, गुन्हेगारी, आत्महत्या इ. समस्यांना बहिर्मुखी समस्या असे म्हणतात. दुसऱ्या प्रकारास अंतर्मुखी समस्या म्हणतात. अंतर्मुखी समस्यांचे आपण प्रत्यक्षात अवलोकन करू शकत नाही. त्यांच्यासंबंधी निश्चित आकडेवारी देता येत नाही. अशा प्रकारच्या जातीय पूर्वग्रह, वंशविदेशक, धार्मिक द्वेष इ. प्रश्नांना अंतर्मुखी समस्या म्हणतात. अंतर्मुखी समस्येतून बहिर्मुखी समस्या उद्भवू शकतात. प्रारंभी अंतर्मुखी असलेली वंश विदेशाची समस्या आधुनिक काळात बहिर्मुखी समस्या झाली आहे.

उदा.- वांशिक संघर्ष, धार्मिक संघर्ष.

४) सामाजिक समस्याचे महत्व:-

सामाजिक समस्या हा समाजशास्त्रीय अध्ययनाचा अभ्यास आहे. समाजशास्त्रात सामाजिक समस्याला प्रामुख्याने आजच्या काळात जास्त महत्व प्राप्त झाले आहे. सामाजिक समस्याचे महत्व थोडक्यात पुढीलप्रमाणे स्पष्ट करता येईल:-

(१) मानवी समाजाचे सर्वसाधारण अध्ययन करणे. हेच समाजशास्त्राचे प्रमुख कार्य आहे. समाजाचा उदय, विकास व समाजाची रचना निश्चित करणाऱ्या सैधांतिक स्पष्टीकरण करण्याचे कार्य समाजशास्त्राचे अभ्यासक करित असतात. सामाजिक समस्या या समाज उद्भवीत असतात. हे लक्षात घेतले तर सामाजिक समस्यांच्या अभ्यासामुळे समाजशास्त्राच्या अभ्यासकाला सामाजिक गट, संस्था यांचे स्वरूप, कार्य याबाबत माहिती होत असते. सोप्या शब्दात सामाजिक समस्यांच्या

अभ्यासामुळे समाजशास्त्राच्या अभ्यासकाला समाजाच्या रचनेसंबंधी विस्तृत आणि सखोल ज्ञान प्राप्त होत.

(२) सामान्यपणे प्रत्येक मानवीय समाजात सामाजिक समस्या असतात. दुसऱ्या शब्दात सामाजिक समस्या नसणारा मानवीय समाज आढळूनच येत नाही. यावरून सामाजिक समस्या या समाजाच्या किंवा सामाजिक जीवनाचाच एक भाग असतात. हे स्पष्ट होते. अशा स्थितीत कोणत्याही मानवी समाजाचा अभ्यास करतांना त्या समाजातील समस्येबाबतचे ज्ञान समाजशास्त्राच्या अभ्यासकाला नसेल तर त्याला समाजाचा अभ्यास करणेच कठीण जाईल.

उदा.- भारतीय समाजाचा अभ्यास करणाऱ्या अभ्यासकाला हुंड्याची समस्या, जातीयवादाची समस्या, दारीद्व्याची समस्या, अस्पृश्यतेची समस्या, औद्योगीकरणामुळे होणारी समस्या यासारख्या महत्वपूर्ण समस्यांची ओळख असणे आवश्यक आहे. कारण या समस्येमुळे निर्माण झालेल्या स्थितीचा ताणतणाव व संघर्षाचा प्रभाव व्यक्तीच्या सामाजिक संबंधावर पडला आहे. अमेरिकन समाजातील वंश भेदाच्या सामाजिक समस्यांची ओळख असल्याशिवाय कोणताही अभ्यासक अमेरिकन व्यक्तीच्या सामाजिक संबंधाचा अभ्यास करू शकत नाही. यावरून व्यक्ती-व्यक्तीमधील सामाजिक संबंधाचे अध्ययन करण्यासाठी त्या समाजातील सामाजिक समस्यांची ओळख असणे आवश्यक आहे. म्हणूनच सामाजिक समस्याला महत्व प्राप्त झाले आहे.

(३) समाजशास्त्र हे स्वतंत्र सामाजिक शास्त्राचे प्रमुख कार्य सैधांतिक ज्ञानाची प्राप्ती करणे हे आहे. यासोबतच त्या ज्ञानाचा उपयोग, मानवीय समाजाच्या सुखप्राप्तीसाठी करणे किंवा अडीअडचणी कमी करण्यासाठी याला २०व्या शतकात महत्व प्राप्त झाले आहे. म्हणून प्रत्येक सामाजिक शास्त्राला व्यवहारी शस्त्र असे म्हणतात. म्हणूनच सामाजिक समस्यांचे अध्ययन हा व्यावहारीक समाजशास्त्राचा महत्वाचा भाग झाला आहे. सामाजिक समस्यांचे अध्ययन करणारा तज्ञ अभ्यासक शासन संस्थेला धोरण ठरवितांना व निर्णय घेतांना मोलाचा सल्ला देऊ शकतो. अशाप्रकारे सामाजिक समस्यांच्या अभ्यासामुळे समाजशास्त्राच्या तज्ञ अभ्यासकाला त्याच्या कार्याचे क्षेत्र व्यापक झाले आहे. म्हणूनच सामाजिक समस्यांना महत्व प्राप्त झाले आहे. त्याशिवाय समाज जीवनाचे स्वास्थ्य सुरळीत ठेवण्यासाठी सामाजिक जीवनाचा योजनाबद्ध पद्धतीने विकास करण्यासाठी सामाजिक समस्यांचा शास्त्रीय अभ्यास करणे आवश्यक आहे. असे आपणास म्हणता येईल.

(१) औद्योगिकरण व यांत्रिकीकरण:-

सध्याचे युग हे आधुनिक युग आहे. हे विज्ञान युग आहे असे मानले जाते. विज्ञानाचे वैशिष्ट्य तांत्रिकता हे होय. मानवाने विज्ञानाच्या सहाय्याने प्रतिसृष्टी निर्माण केलेली आहे. विज्ञानाने मानवाला खुप समृद्धी प्रदान केली असली तरी त्याच्या जीवनात त्याबरोबरच दुःखेसुद्धा आपून सोडलेली आहेत. विज्ञानाच्या सहाय्याने मानव आज प्रगतीच्या शिखरावर पोहचून निसर्गाशी बरोबरीच नव्हे तर स्पर्धा करावण्यास सिद्ध झाला आहे. त्याच विज्ञानाच्या जीवनात अनेक समस्या निर्माण केलेल्या आहेत. विशेषतः दुसऱ्या महायुद्धानंतर औद्योगिक क्रांती होऊन उद्योग धंद्याची भरभराट झाली. त्याला विज्ञानाच्या प्रगतीमुळे यांत्रिकतेची साथ लाभल्यामुळे मोठी-मोठी यंत्रे अस्तीत्वात आणल्या गेली. परिणामतः उद्योगधंद्याची भरभराट झाली. पण यंत्रयुगाचा परिणाम म्हणून अनेक काम करू शकणाऱ्या व्यक्ती काम मिळण्यापासून वंचित

झाल्या. त्यामुळे बेकारी वाढली. व त्याचे दुष्परिणाम समाजाला भोगावे लागून विभिन्न प्रकारच्या सामाजिक समस्या अस्तीत्वास आल्या. औद्योगिकरणमुळे उद्योगधंद्याचे केंद्रीकरण झाले. त्याचा परिणाम अनेक शहरे अस्तीत्वात येऊन खेडी ओस पडण्याकडे झाला. त्यामुळे नागरीकरणाची समस्या तसेच खेडी समुदाय विघटनाची समस्या अस्तीत्वास आली. यांत्रिकीकरणामुळे शेकडो माणसांकरवी पूर्वी केले जाणारे काम एकाच यंत्राद्वारे होत असल्यामुळे व अयाप्रकारे यंत्रावर काम करून घेण्याकरीता फारच थोड्या व्यक्तींची आवश्यकता असल्यामुळे सरासरी ७० ते ८० टक्के लोक काम न मिळाल्यामुळे बेकार झालेत. त्यामुळे बेकारांची समस्या निर्माण झाली. मोठ्या प्रमाणावर झालेल्या औद्योगिकरणामुळे उद्योगधंद्याच्या बाबतीत तसेच निर्माण केल्या जाणाऱ्या मालाच्या गुणात्मक तसेच संख्यात्मक दर्जा श्रेष्ठ करण्याचे व ठेवण्याच्या बाबतीत स्पर्धा निर्माण झाल्यामुळे भारतासारख्या आर्थिक, तांत्रिक व वैज्ञानिकदृष्ट्या मागेअसलेल्या राष्ट्रातील निर्माण झालेल्या मालाला राष्ट्रीय तसेच आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठेत मागणी तसेच उठाव नसल्यामुळे त्याचा विपरीत परिणाम भारतीय उद्योगधंद्यावर होऊन औद्योगिकरणाचा लाभ जेवढ्या प्रमाणात भारताला मिळावयास हवा होता तेवढ्या प्रमाणात तो मिळू शकला नाही. त्यामुळेसुद्धा वर सांगितलेल्या समस्यांशिवाय विविध समस्या औद्योगिकरणामुळे व यांत्रिकीकरणामुळे भारतीय समाजात निर्माण झाले आहे. त्यामुळे त्यांची सोडवणूक करून त्यातून विकासाचा मार्ग काढणे मोठे जिकरीचे काम झाले आहे.

(२) नागरीकरण:-

औद्योगिकरण व यांत्रिकीकरणामुळे भारतात नागरीकरण किंवा नागरी भवनाची प्रक्रिया फार मोठ्या प्रमाणात व जलद गतीने कार्यान्वयीत झालेली आहे. शिक्षण, नौकरी, उद्योगधंद्या आणि इतर कामधंदा प्राप्त होण्याच्या आशेने खेड्यातील लोकांचा लोंढा शहराकडे वळलेला आहे. त्यामुळे खेडी ओस पडून शहरातील लोकसंख्या भरमसाठ वाढते आहे. त्यामुळे नविन आलेल्या लोकांच्या शहरात राहण्याकरीता आलेला प्रश्न त्यांच्या नोकरी-चाकरीचा प्रश्न, कामधंद्याचा प्रश्न, आरोग्याचा प्रश्न, शिक्षणाचा प्रश्न, अन्नधान्यांचा प्रश्न, त्यांच्या औषधपाण्याचा प्रश्न, मनोरंजनाच्या सोयी अशा शेकडो प्रश्नाची सोडवणूक करतांना समाजाला तसेच वेळप्रसंगी सरकारलासुद्धा आपले हात टेकावे लागतात. यासर्व प्रश्नांची योग्य सोडवणूक न झाल्यामुळे झोपडपट्टी, बेकारी, दारीघ्न, भिक्षवृत्ती, उपासमार, मद्यपान, वेश्याव्यवसाय, गुन्हेगारी, बालगुन्हेगारी यासारख्या विविध सामाजिक समस्या शहरातून निर्माण झालेल्या आहेत. तसेच खेडी ओसड असल्यामुळे भारतातील ७० ते ८० टक्के समाज घटकांचा प्रमुख व्यवसाय जो शेती, त्याकडे दुर्लक्ष होऊन अन्नधान्याची बिकट समस्या आज भारतासमोर उभी आहे. त्याकरीता भारताचे पुनरोज्जीवन करून खेडी स्वयंपूर्ण करणे. ग्रामोद्योग व कृषी उद्योगाची भभराट करून भारतीय समाजातील विविध समस्यांचे निराकरण करणे आवश्यक आहे. अशा पद्धतीने नागरीकरण सामाजिक समस्यांच्या निर्मातीला कसे जबाबदार आहे याची आपल्याला जाणीव होऊ शकते.

(३) सामाजिक परिवर्तन:-

परिवर्तन ही सृष्टीव्यापी प्रक्रिया आहे. बदल हा सृष्टीचा नियम आहे. परिवर्तन म्हणजेच बदल. ज्याप्रमाणे सृष्टीत बदल होतो त्याचप्रमाणे मानवात व मानव मिळवून झालेल्या समुहात, समुदायात तसेच समाजात बदल घडून येते. जेव्हा समाजात बदल घडून येतो तेव्हा त्याला सामाजिक परिवर्तन असे म्हणतात. समाजात होणारा बदल म्हणजेच समाजाच्या रचनेत व कार्य पद्धतीत घडून येणारा बदल होय. सामाजिक परिवर्तनाच्या विभिन्न शास्त्रज्ञांनी प्रतिपादन केलेल्या परिभाषांवरून सामाजिक परिवर्तन म्हणजे काय याची आपल्याला स्पष्ट जाणीव होईल.

व्याख्या:-

१) हॅरी जॉन्सनच्या मते, 'मुलभूत अर्थाने समाज रचनेतील बदल म्हणजेच सामाजिक परिवर्तन होय.'

२) मॅक आव्हर आणि पेज यांच्या मते, 'सामाजिक संबंधातील परिवर्तनास सामाजिक परिवर्तन असे म्हणतात.'

सामाजिक परिवर्तन ही प्रक्रिया आहे. ती ऐक्यात्मक असते. तसेच विभेदात्मकसुद्धा असते. ऐक्यात्मक प्रक्रिया समाजात परस्परांशी जुळवून, समझोता करून, परिस्थितीशी जुळते घेऊन जुन्या-नव्या पद्धतीचा संगम घडवून आणून समाजरचना संघटीत ठेवतात.

उदा.- प्रवासात खाण्यापिण्याची बंधने न पाळून समता व बंधुभाव निर्माण करणे. याउलट सामाजिक परिवर्तनास कार्यान्वयीत होणाऱ्या विभेदात्मक प्रक्रियेत फुट पाडून समाज विस्कळीत करतात. त्यामुळे विघटन होऊन सामाजिक समस्या उद्भवण्यास कारणीभूत ठरतात. संघर्षामुळे समाजरचना विस्कळीत होते. जुन्या मुल्यांनी पूर्ण होणाऱ्या गरजा नव्या मुल्यांनी पूर्ण होत नाही. त्यामुळे समाज जीवनास तडे जातात. परिणामतः सामाजिक समस्या निर्माण होतात. तसेच जेव्हा सामाजिक परिवर्तनाच्या अवस्थेत समतोल राहत नाही, तेव्हा सामाजिक विघटन घडून येते. सामाजिक समस्या जन्म घेतात. यावरून सामाजिक परिवर्तन सामाजिक विघटन घडवून आणण्यास कसे कारणीभूत ठरते व त्यामुळे सामाजिक समस्यांचे मुळ स्रोत ठरवून सामाजिक समस्या कशा निर्माण होतात याची जाणीव होईल.

(४) सांस्कृतिक पाश्चायन:-

जेव्हा अभौतिक संस्कृती भौतिक संस्कृतीच्या बरोबरीने परिवर्तीत होत नाही अगर् तिच्याशी समप्रमाणात समयोजना करित नाही, त्यावेळी ती संस्कृती मंदगतीने वाटचाल करित आहे असा भास होतो. यालाच सांस्कृतिक पाश्चायन असे म्हणतात.

संस्कृतीचे दो विभाग पडतात.

अ) भौतिक संस्कृती:-

मानवी समाजाला डोळ्यांनी दिसणारी भौतिक वस्तुरूप निर्माती असे म्हटले जाते. यासंस्कृतीत मानवाने स्वयंप्रयत्नाने निर्माण केलेली घरे, रस्ते, दळणवळणाची साधने, दागदागिने, रेडीओ, पंखे, वह्या, पुस्तके, टेबल, खुर्च्या, कपडेलत्ते इ.चा अंतर्भाव होतो. म्हणजेच मानवाने स्वतःच्या प्रयत्नाने ऐहीक सुख प्राप्त करून देणाऱ्या ज्या-ज्या वस्तू वातावरणच्या सहाय्याने निर्माण केल्यात त्यासर्व भौतिक संस्कृतीत मोडतात.

ब) अभौतिक किंवा अध्यात्मीक संस्कृती:-

याबाबतीत 'मानवी समाजाला डोळ्यांनी न दिसणारी पण विचारांना आकलन होणारी मनोमन सृष्टी.' या संस्कृतीत देव, धर्म याबद्दलचे ज्ञान, नैतिकतेबद्दलच्या कल्पना, विचार याचा अंतर्भाव होतो.

संस्कृतीची ही दोनही अंगे म्हणजे मानवी जीवनरूपी रथाचे दोन अश्वच होय. यापैकी पहीला अश्व. भौतिक अंग फार चपळ आहे. तो नेहमी जलद गतीने वाटचाल करीत असतो. म्हणजेच भौतिक संस्कृतीतील नविनतेचा चटदिशीसुद्धा स्विकार केल्या जातो.

उदा.- रेल्वेचा प्रवासाकरीता उपयोग करणे. किंवा आजाराच्या औषधाकरीता डॉक्टरांची मदत घेणे. याउलट दुसरा अश्व संस्कृतीचे अभौतिक किंवा अध्यात्मीक अंग कमी चपळ असते. त्यामुळे तो लथाडतो. त्यामुळे तो मागे राहतो. म्हणजेच पहिल्या अंगाबरोबर वाटचाल करीत नाही.

उदा.- रेल्वे प्रवासात अन्न आणि पाणी याबाबतीत विटाळ मानणे, अशाप्रकारच्या व्यवहारामुळे संस्कृतीच्या एकांगातील नविनतेचा आपण पटकन स्विकार करतो. परंतु दुसऱ्या बाबतीत नविनता चटदिशी स्विकारत नाही. त्याला विलंब लागतो. त्यामुळे संस्कृतीच्या एका अंगाचे बाबतीत आपण जेवढे सुधारलेले त्यामुळे पुढे गेलेले नसतो. तथापि जीवनाच्या एका बाबतीत मागे अशी आपली अवस्था असते. यालाच सांस्कृतिक पाश्चायन असे म्हणतात. या सांस्कृतिक पाश्चायनामुळे विकासाची गती मंदावते. एवढेच नव्हे तर विविध प्रकारच्या समस्या त्यातून निर्माण होतात. आधुनिक युगातील सामाजिक समतेचे तत्व मान्य करुनही अस्पृश्यता, जातीयतावाद, (सामाजिक, आर्थिक, राजकीय), धर्मभेद, आंतरजातीय विवाहास अमान्यता या गोष्टी आपण पाळतो. त्यामुळे त्या विषयाच्या समस्या फार मोठ्या प्रमाणात अस्तीत्वात आलेल्या दिसतात. अशाप्रकारे सांस्कृतिक पाश्चायन सामाजिक समस्यांना जन्म देण्यास कसे कारणीभूत ठरते ते स्पष्ट होईल.

(५) व्यक्ती विघटन, कुटुंब विघटन, सामाजिक विघटन:-

शारीरिक अगर मानसिक दोषामुळे जेव्हा व्यक्तीमध्ये बिघाड निर्माण होतो आणि व्यक्तीत अपेक्षित कार्य करण्याची क्षमता राहत नाही किंवा व्यक्तीची नितीमत्ता ढासळून ती वाम मार्गाला लागते तेव्हा व्यक्ती किंवा समाज हितास पोषक असे कार्य व्यक्तीकडून होत नाही तेव्हा त्या व्यक्तीचे विघटन झाले आहे असे मानले जाते. अशा परिस्थितीत व्यक्तीमध्ये निर्माण झालेल्या दोषामुळे किंवा तिच्याकडून अपेक्षित कार्य न होऊ शकल्यामुळे उलटपक्षी समाजहिताला किंवा व्यक्तीविकासाला बाधक प्रकारचे व्यवहार होत असल्याने अनेक प्रकारच्या सामाजिक समस्या निर्माण होतात.

उदा.- मनोरुग्ण, अपराध, रोगी, बालअपराध, भिक्षावृत्ती, बेकारी, आत्महत्या इत्यादी.

कुटुंबाला सामाजिक जीवनाची पाठशाळा मानले आहे. व्यक्तीचा जन्म विकास व शेवट सर्वसाधारणपणे कुटुंबातच होतो. अशा कुटुंबातील सदस्याचे संबंध जेव्हा तुटतात किंवा दुरावतात. त्यामुळे त्यांच्यात वितुष्ट निर्माण होते. व पूर्वी होत असलेले कार्य कुटुंबाकडून पार पाडले जात नाही. तेव्हा त्या कुटुंबाचे विघटन झाले असे मानले जाते. म्हणजेच पती-पत्नी, पिता-पुत्र, पिता-मुलगी, आई-मुलगा, आई-मुलगी, भाऊ-भाऊ, बहिण-भाऊ, बहिणी-बहिणी तसेच इतर कुटुंबातील नातलग यांच्या संबंधात दुरावा किंवा मतभेद निर्माण होईल. पूर्वीसारखे कार्य किंवा अपेक्षित कार्य कुटुंबाकडून होत नाही तेव्हा कुटुंबाचे विघटन झाले असे मानले जाते. संबंधाच्या दुराव्यामुळे कुटुंबाकडून होणारी परंपरागत जैविक पालनपोषण विषयक शैक्षणिक, आर्थिक, सामाजिक, मनोरंजनात्मक, धार्मिक इ. कार्य कुटुंबाकडून पार पाडली जात नाही. त्याची जागा आधुनिक युगात बालवाड्या, दायी, शिक्षणसंस्था, नाटक, सिनेमा, उपहारगृहे, खानावळी इत्यादी समाजातील संस्थांनी घेतली आहे. परंतु त्यांच्या कार्यात कुटुंबाकडून होणाऱ्या कार्यासारखी

आपूलकी, प्रेम, स्नेह, जिव्हाळा इत्यादी गोष्टी नसल्यामुळे जेवढा आणि जास्त परिणाम व प्रभाव व्यक्तीमत्त्वावर होणे आवश्यक असते तेवढा पडत नाही. त्यामुळे आवश्यक तेवढ्या प्रकारचे व्यक्तीजीवन किंवा समाजजीवन घडवले जात नाही. परिणामस्वरूप कुटुंबविघटनामुळे घटस्फोट, अपराध, बालगुन्हेगारी, परित्याग यासारख्या विविध समस्या निर्माण होतात.

समाजात व्यक्तीच्या गरजा पूर्ण करून परस्पर संबंध निश्चित, नियमीत, नियंत्रीत करण्याकरीता जी व्यवस्था असते तिला सामाजिक संघटन असे म्हणतात. सुस्थिर समाजरचना निर्माण करून ती कायम ठेवण्याकरीता समाजात संघटन असून सर्व घटकात व त्यांच्या परस्पर संबंधात संतुलन असणे आवश्यक असते. समाजात संतुलन व संघटन असेल तर समाजाची रचना योग्य राहून कार्यसुद्धा नीट चालते. सुसंघटीत समाजरचनेत मुल्याची भर पडली तर त्याद्वारे समाजाचे प्रकार्य नीट चालून व्यक्तीच्या गरजांची, आवश्यकतांची पूर्ती होऊन समाज सुखी, समृद्धी होऊन समाज विकासाप्रत होऊ शकतो. परंतु जेव्हा समाजरचना बदलून जुन्या मुल्यांशी संबंध राहिला नाही तर समाजरचना ढासळते व समाजाचे कार्य नीट चालत नाही. त्यामुळे व्यक्तीच्या गरजांची किंवा आवश्यकतांची पूर्ती होऊ शकत नाही. अशाप्रकारच्या समस्येला सामाजिक विघटन म्हणतात. 'सामाजिक विघटन ही एक प्रक्रिया आहे. ज्यामुळे जगातील सदस्यांचे संबंध तुटतात. या तुटलेल्या सदस्यांच्या सामाजिक समस्यांतून युद्ध, भांडण, संघर्ष, पतभ्रष्टता, काळाबाजार, दारीद्व, भ्रष्टाचार, भिक्षावृत्ती, व्यक्ती विघटन, कुटुंब विघटन, बेरोजगारी इ. सामाजिक समस्या अस्तीत्वात येतात. यावरून सामाजिक विघटन, सामाजिक समस्यांच्या निर्मितीचे कारण होय हे सिद्ध होते.'

(६) व्यक्तीवाद व स्वार्थ:-

आधुनिक युग व्यक्तीवादी विचारंचे युग आहे. त्यातल्या त्यात पाश्चिमात्य संस्कृतीतील व्यक्तीवादी विचारांचा प्रभाव भारतीयांवर फार मोठ्या प्रमाणात पडला आहे. प्राचीन काळी शेतीच्या भरवश्यावर जीवन व्यतीत करावे लागते. शेतीतील निरनिराळ्या कामाकरीता अनेक व्यक्तींची आवश्यकता भासत असेल. तसेच अनेकदा अशी काही परिस्थिती निर्माण होत असे की, त्यावेळी एकाकी किंवा एकट्याने राहून परिस्थितीशी मुकाबला करणे अवघड होते. त्याचवेळी एकत्र राहणे अवघड असे. परंतु आधुनिक युगात औद्योगिकरणामुळे व्यक्ती-जीवन जगणे सहज शक्य व सोपे झाले आहे. त्याचबरोबर राज्याने सुरक्षेची सारी जबाबदारी आज आपल्याकडे घेतलेली आहे. या पार्श्वभूमीवर व्यक्तीगत जीवन जगणे सहज साध्य झाले आहे. या व्यक्तीवादी विचारसरणीमुळे राग, द्वेष, मत्सर, कलह, म्हाताऱ्यांचा प्रश्न इ. सामाजिक समस्या निर्माण झाल्या आहेत. व्यक्तीवादाला स्वार्थी मनोवृत्ती किंवा भावना कारणीभूत ठरतात. समाज हितापेक्षा स्वहिताला अधिक महत्व देणाऱ्या प्रवृत्तीतून स्वार्थ लक्षात येत असतो. स्वार्थ म्हणजे इतरांचा विचार न करता केवळ स्वतःचे हित साधण्याच्या प्रवृत्तीला स्वार्थ असे म्हणतात. वेळप्रसंगी इतरांना त्रास देऊन त्यांच्या मार्गात विघ्न निर्माण करून दुसऱ्याच्या हित-अहिताची पर्वा न करता त्याचे अहित करूनही केवळ आपले हित साधण्याची वृत्ती म्हणजेच 'स्वार्थ' होय. या स्वार्थामुळे लाच-लुचपतखोरी, अन्नपदार्थात तसेच इतर पदार्थात भेसळ करण्याची प्रवृत्ती इत्यादी सामाजिक समस्या निर्माण होण्याचे स्वार्थ हे सुद्धा एक कारण आहे. स्वार्थाचे एका शब्दात स्पष्टीकरण करावयाचे झाल्यास स्वार्थ म्हणजे मतलब असे म्हणता येईल. मराठीत आपल्याच पोळीवर तुप ओढणे. अशा अर्थाचा वाक्यप्रचार आहे. ही प्रवृत्ती स्वार्थापोटीच निर्माण होते.

(७) मुल्यांमधील संघर्ष:-

सामाजिक समस्या म्हणजे केवळ वस्तुनिष्ठ प्रतिकूल परिस्थिती नसून ती एक सामाजिक मनोवैज्ञानिक कल्पना आहे. सामाजिक नीति आणि मुल्ये यांचे जोपर्यंत पालन होते. आणि विविध मुल्यांत जोपर्यंत संघर्ष निर्माण होत नाही. तोपर्यंत सामाजिक समस्या अस्तीत्वात येत नाही. परंतु जेव्हा नैतिक मुल्यांचे पालन केले जात नाही किंवा मुल्यां-मुल्यांमध्ये संघर्ष निर्माण होतो तेव्हा मुल्यांच्या विघटनाची समस्या समाजात सुरु होते. मुल्यांच्या विघटनाच्या या प्रक्रियेतूनच सामाजिक समस्या निर्माण होतात. नैतिक मुल्यांचा संघर्ष हा आचरणाचे किंवा वर्तणुकीचे आदर्श व आदर्शामधील वैचित्र यातील भेदातून निर्माण होतो. समाजातील गुंतागुंतीच्या परिस्थितीमुळेसुद्धा मुल्यात संघर्ष घडून येतो. वैचारीक बदलामुळे नैतिक मुल्यांच्या कल्पनेत बदल होतो. या घटनेचा समाजावर गंभीर परिणाम होऊन श्रद्धा, भावना, विश्वास नष्ट होतो. त्यामुळे अविश्वासाचे वातावरण निर्माण होऊन आर्थिक, सामाजिक, धार्मिक इ. क्षेत्रात समस्या निर्माण होऊन त्याचे समाजावर विपरीत परिणाम होतात. देव, धर्म व नेता यावरील अविश्वासातून अनिर्बंधक व्यवहार करण्याची प्रवृत्ती समाजात निर्माण होते. सर्व प्रकारची हितकारक नैतिक बंधने झुगारून देऊन केवळ मुल्यांमधील संघर्षामुळे व्यक्ती अनिर्बंधीत/ अनियंत्रित व्यवहार करण्यास उद्युक्त होतो. त्यातूनच सामाजिक समस्या निर्माण होतात. या दृष्टीकोनातून मुल्यांमधील संघर्ष सामाजिक समस्यांच्या निर्मितीचे एक प्रभावी कारण आहे असे मानले जाते.

(८) सामाजिक गतिमहत्व:-

समाजात विभिन्न स्तर पडलेले आहे. प्रत्येक स्तराचे वैशिष्ट्यपूर्ण अशाप्रकारचे कार्य व्यवस्थितपणे पार पाडण्यास त्या-त्या स्तरातील कार्य करण्यास पटाईत अशा व्यक्तीची आवश्यकता असते. त्या व्यक्ती त्या स्तरात कार्यरत राहून योग्य कार्य करतात. म्हणूनच संपूर्ण समाजात संघटनाद्वारे समत्व निर्माण होऊन आवश्यक अशा कार्याची परिपूर्ती होते. परंतु या रचनेत जेव्हा बदल होतो तेव्हा समाजयोजना आणि समतोल राहत नाही तेव्हा कार्याची परिपूर्ती होत नाही. सामाजिक गतीमत्वाच्या प्रक्रियेद्वारे सामाजिक स्तररचनेत बदल होत असतो. त्यामुळे वर वर्णन केलेली असमतोलाची तसेच अपसमायोजनाची परिस्थिती निर्माण होऊन विभिन्न सामाजिक समस्या निर्माण होतात. सामाजिक गतिमत्व म्हणजे 'व्यक्तीची एका स्तराहून दुसऱ्या स्तरात जाण्याची जी क्षमता आहे तिला सामाजिक गतिमत्व म्हणतात.' व्यक्ती स्वकर्तृत्वावर जेव्हा एका सामाजिक स्तरातून दुसऱ्या सामाजिक स्तरात जातो तेव्हा ते क्षेत्र व कार्य यांच्या बदलामुळे ती व्यक्ती ज्या स्तरात जाते तेव्हा ते क्षेत्र त्याला नविन असते. त्यामुळे जोपर्यंत तिथल्या वातावरणाशी व कार्याशी ती व्यक्ती समरस होत नाही तोपर्यंत ती एका वेगळ्याच अवस्थेत असते. या अवस्थेत नविन श्रेणीत ती जर समायोजन करू शकली नाही तर आवश्यक ते कार्य न होऊन निरनिराळ्या प्रकारच्या सामाजिक समस्या निर्माण होतात.

उदा.- समाजाच्या तळागाळातून नेतृत्वाची निर्मिती झाल्यानंतर काही भ्रष्ट पुढाऱ्यांच्या हातात शासनाची सुत्रे गेल्यास गोंधळ माजतो व अनागोंदी कारभारस वाव मिळतो. या गतिमत्वामुळे काही काळ जोपर्यंत त्यांना त्या पदाची संपूर्ण जाणीव होऊन माहिती उपलब्ध होत नाही तोपर्यंत विविध सामाजिक समस्या निर्माण होण्याची शक्यता असते. परिस्थितीची पूर्णत्वाने सुरुवातीच्या काळात जाणीव नसल्याने किंवा आकलन न झाल्याने सभागृहात (विधानसभा, लोकसभा) प्रश्न उत्तरे देतांना किंवा महत्वपूर्ण निर्णय घेतांना चुका होण्याची शक्यता असते. त्यामुळे अनेकानेक सामाजिक समस्या निर्माण होऊ शकतात. याप्रमाणे सामाजिक गतिमत्व हे सामाजिक समस्यांचे एक महत्वपूर्ण कारण असू शकते.

(९) सामाजिक संस्थामधील संघर्ष:-

समाजाचे कार्य सामुहीकरित्या समुहाद्वारे योग्य पद्धतीने व चांगल्यारितीने पार पाडण्याच्या दृष्टीने नियमाची, व्यवहाराची किंवा कृतीची आखनी करुन चाकोरीत घातली जाते. त्या नियमाच्या आणि व्यवहाराच्या मालिकेलाच सामाजिक संस्था असे म्हणतात. आर्थिक, सामाजिक, राजकीय, धार्मिक, सांस्कृतिक इ. मानवी जीवनाच्या वेगवेगळ्या क्षेत्रात विविध संस्था आपल्या उद्येष्टांकरिता आपआपल्या क्षेत्रात कार्यरत असतात. असे असले तरी त्यांचे संबंध परस्परपूरक असून त्या परस्परावलंबी असतात. त्यामुळे एकमेकांना एकमेकांचे सहकार्य आवश्यक असते. असे सहकार्य प्राप्त झाल्यास प्रत्येक संस्थेचे कार्य नीट होऊन समाजात कार्यपूर्ती होऊन शांतता व सुव्यवस्था नांदते. परंतु जेव्हा ह्या संस्था एकमेकांच्या कार्यात हस्तक्षेप करुन ढवळाढवळ करण्याचा प्रयत्न करतात त्यामुळे संबंधात बाधा निर्माण होऊन कार्यपूर्ती योग्य प्रकारे होत नाही. यातूनच अनेक सामाजिक समस्या निर्माण होत असतात. आधुनिक युगात राजकीय संस्थांनी आर्थिक, सामाजिक, धार्मिक इ. क्षेत्रातील संस्थांच्या कारभारात हस्तक्षेप केलेला दिसते. सध्या चुलीपर्यंत राजकारण गेलेले आहे. त्यामुळे एकाच कुटुंबात निरनिराळ्या राजकीय विचारांच्या व्यक्ती आढळतात. त्यामुळे त्यांच्यात राजकीयदृष्टीने वैचारीक मतभेद निर्माण होऊन वैमनस्य व त्यातूनच राग, द्वेष, भांडण इ. सामाजिक समस्या निर्माण होतात. भारतीय समाज जीवनात सर्व समाजदृष्टीने दृष्टीपथास राहते. यातून कुटुंब विघटनाची समस्या व त्या अनुषंगाने विविध सामाजिक समस्या निर्माण होण्याची शक्यता असते. अशाप्रकारे आर्थिक, सामाजिक, धार्मिक, मनोरंजनात्मक, क्रिडा ही क्षेत्रेसुद्धा सुटलेली नाहीत त्यामुळे संस्था-संस्थात संघर्ष निर्माण होऊन त्याची परिणीती सामाजिक समस्या निर्माण होण्यात होते.

(१०) अयोग्य सामाजिक नियंत्रण:-

समाजाचे अस्तीत्व कायम राखण्याकरीता आणि समाजाच्या प्रगती करिता शांतता, सुव्यवस्था, एकता असणे आवश्यक असते. याकरीता समाजातील व्यक्तींवर निर्बंधात्मक, नियंत्रण असणे आवश्यक असते. नियंत्रणाशिवाय सुव्यवस्थित कारभार चालणे शक्य नसते. त्यामुळे अशांतता व अस्वस्थता माजते आणि समाजाचे अस्तीत्व धोक्यात येते. 'समग्र समाज व्यवस्थेचे विघटन करुन तीला धैर्यप्राप्त करुन देणारी जी पद्धती किंवा नियंत्रणशक्ती तिला सामाजिक नियंत्रण असे म्हणतात.' अशी डॉ. य. श्री. मेहंदळे यांनी सामाजिक नियंत्रणाची परिभाषा केलेली आहे. बालयंत्रे यांच्या मते, 'मान्य किंवा अपेक्षित कृती होण्यासाठी बळाचा वापर तत्सम कृती किंवा साधने वापरणे म्हणजे सामाजिक नियंत्रण होय.' सर्वसाधारणतः समाजाच्या सातत्याकरीता, प्रगतीकरीता, शांतता, सुव्यवस्थेकरीता तसेच एकमेकांकरीता सामाजिक नियंत्रणाची नितांत आवश्यकता असली तरी अयोग्य किंवा अती कडक आणि सामाजिक नियंत्रण सामाजिक समस्यास कारणीभूत ठरतात. लहान मुलांवर नियंत्रण ठेवण्याकरीता आणि त्याचा योग्य विकास घडवून आणण्याच्या दृष्टीने आणि कडक नियमाचा म्हणजे अतिकडक नियंत्रणाचा वापर केल्यास ते नियंत्रण झुगारुन देऊन आपल्या मनाप्रमाणे व्यवहार करावयास मुले बरेचदा सिद्ध होतात. विरुद्ध वर्तन करुन वाटेल तसे वागावयास लागतात. त्यामुळे मुले उनाड झाल्याची उदाहरणे समाजात आढळतात. मुलांचा उनाडपणा, बालगुन्हेगारी, गुंडागिरी, मद्यपान, जुगार इ. सामाजिक समस्यांच्या निर्मितीस कारणीभूत ठरतो. 'अती तेथे माती' या म्हणीप्रमाणे कडक नियंत्रणसुद्धा नियमाचे व कायद्याचे उल्लंघन करावयाला उद्युक्त ठरते. आधुनिक युगात सत्याग्रहाच्या नावाखाली दुराग्रह करुन नियंत्रणाचे उल्लंघन केले जाते. त्यामुळे विविध सामाजिक समस्या निर्माण होतात.

(११) प्रमाणक शुन्यता:-

व्यक्तीचे वर्तन, निश्चित करणारी प्रमाणके असतात. ती प्रमाणके समाजाने मान्य केली असतात. त्या प्रमाणकांना अनुसरून वर्तन केल्यास गरजांची पूर्ती होते. हे प्रमाणके व्यक्तीच्या वर्तनाचे निर्धारण करतात. जेव्हा समाजातील व्यक्तीच्या त्यांच्या वर्तनाचे निर्धारण करणाऱ्या प्रमाणकावरील विश्वास करून त्याच्या वापरती आपल्या व्यवहारात करित नाही व जी सामाजिक स्थिती निर्माण करते. तेव्हा त्या समाजाच्या अवस्थेला प्रमाणक शुन्यता असे म्हणतात. या स्थितीत व्यक्तीमध्ये प्रमाणकाचे अनुसरण करण्यासाठी प्रवृत्त राहत नाही. कारण प्रमाणकाच्या उपयोगीतेवरील व न्यायतेवरील व्यक्तीचा विश्वास उडालेला असतो. प्रत्येक समाजात व्यक्तीपुढील सामाजिक उद्दिष्टांची निश्चित झालेली असते. व्यक्तींनी त्याच उद्दिष्टांच्या पूर्ती करता प्रयत्न करावे. अशी समाजाची अपेक्षा असते. ही उद्दिष्टे साध्य करण्याकरीता समाजातील सर्वच व्यक्तींना मोकळीक असते. या हेतूच्या पूर्ततेकरीता व्यक्तींनी कोणत्या मार्गाचा व साधनांचा वापर करावा हे देखील समाजानेच ठरविले असते. या साधनाचा वापर करून घेण्याची संधी तत्त्वतः सर्वांनाच देण्यात आलेली असते. असे असले तरी समाजातील सर्वच व्यक्तीची संस्थात्मक अवस्था सारखीच राहत नाही. कारण काही व्यक्ती उच्च, काही मध्यम तर काही कनिष्ठ दर्जा प्राप्त झालेल्या असतात. सामाजिक हेतूच्या पूर्ततेसाठी व्यक्तींनी ज्या संस्थागत मार्गाचा किंवा साधनांचा अवलंब करावा अशी समाजाची अपेक्षा असते. ती साधने तत्त्वतः सर्वांकरीता मोकळी असली तरी सामाजिक स्तरीकरण्याच्या पद्धतीमुळे प्रत्येक व्यक्तीचे स्थान व दर्जा समान नसल्यामुळे ती सर्वांना समप्रमाणात तसेच सहजगत्या प्राप्त होत नाहीत. एकीकडे समाजाने निश्चित केलेल्या उद्दिष्टांच्या पूर्णत्वाकरीता व्यक्तींनी प्रयत्नशील असावे. अशी समाजाची अपेक्षा असते. तर दुसरीकडे व्यक्तीच्या विभक्त स्तर स्थितीकडे काही व्यक्तींना उद्दिष्ट पूर्तीची समाजमान्य साधने प्राप्त होत नाही. ही विसंगती ज्या सामाजिक स्थितीची निर्मिती करते. त्या सामाजिक स्थितीलाच प्रमाणक शुन्यता म्हणतात. उद्दिष्ट पूर्तीकरीता समाजात व्यक्तीवर दडपण येत असले तरी उद्दिष्ट पूर्तीची उपयुक्त साधने सर्वांनाच समप्रमाणात आवश्यक तेव्हा प्राप्त होत नसल्यामुळे व्यक्तीचा प्रमाणकावरील विश्वास कमी होऊ लागतो व समाजात मान्य नसणाऱ्या सहज प्राप्त असणाऱ्या मार्गाचा व साधनांचा म्हणजेच वाममार्गाचा आपल्या उद्दिष्टपूर्तीसाठी उपयोग करून घेण्याची प्रवृत्ती अधिकच बळावते. अशाप्रकारे प्रमाणक शुन्यतेतून विचलनात्मक वर्तनाचे प्रसार अस्तीत्वात येतो. याप्रमाणे प्रमाणक शुन्यतेतून विचलनात्मक वर्तन आणि त्यातून भ्रष्टाचार, वशिलेबाजी, गावागावातील भांडणे किंवा वाद इ. सामाजिक समस्यांची निर्मिती होते.

उदा.- आजच्या काळात गुणवत्तेच्या आधारावर नोकरी मिळत नाही. त्यासाठी वशिलेबाजीचा सहाय्याने लाचलुचपत देऊन किंवा अन्य मार्गाने कसेही करून ती प्राप्त करण्याच्या प्रयत्नात व्यक्ती असतो. तसेच सर्वसाधारणतः परिश्रमपूर्वक, नियमित, चांगला अभ्यास करून परिक्षेत चांगले यश प्राप्त करणे शक्य न झाल्यास परिक्षकाचे पत्ते मिळवून त्याच्याकडे विविध प्रकारांनी त्यांच्याकडून पास होण्याइतपत किंवा पास होण्याची खात्री असल्यास चांगली श्रेणी मिळविण्याकरीता आवश्यक असलेले गुण प्राप्त करून घेण्याची विद्यार्थ्यांची परिक्षेनंतरची धडपड आणि तिला यश प्राप्त झाल्यास चांगल्या, हुशार आणि होतकरु विद्यार्थ्यांवर होणारा अन्याय तसेच विपरीत परिणाम अशा प्रकारच्या सामाजिक समस्या प्रमाणक शुन्यतेतून निर्माण होत असतात.

(१२) विचलन:-

समाजाच्या घटक भागातील स्थिर प्रमाणक शुन्यता सामाजिक विचलनाचे उगम स्रोत मानले जाते. सामाजिक विचलन म्हणजे समाजाने प्रमाणित केलेल्या मानदंडाचा भंग किंवा त्याविरुद्ध

समुहाने केलेले वर्तन होय. 'समाज प्रस्थापित मानदंडाचा व्यक्तीने जाणीवपूर्वक केलेला भंग म्हणजे सामाजिक विचलन.' अशी डॉ. जॉन्सन यांनी सामाजिक विचलनाची व्याख्या केलेली आहे.

उदा.- १) प्राप्तीकर, चुंगीकर भरणे हा सामाजिक मानदंड होय. परंतु तो न भरणे किंवा टाळाटाळ करणे ते विचलन होय. सर्वसामान्य सामाजिक व्यवहाराच्या बाबतीत जेव्हा असे केले जाते तेव्हा ते सामाजिक विचलन होय.

उदा.- २) परवानगीशिवाय व्यक्तीची कोणतीही वस्तू माहित न होता घेऊन जाणे व ती स्वतःजवळ ठेऊन आपल्या उपयोगात आणणे हे सामाजिक विचलनात्मक, अव्यवहारात्मक किंवा सामाजिक विचलनातून चोरी, गुन्हेगारी, हुंडापद्धती, कर बुडवणे इ. सामाजिक समस्या उद्भवतात. त्यामुळे सामाजिक विचलन हे सामाजिक समस्यांचे कारण आहे असे मानले जाते.

(१३) सामाजिक अपप्रकार्य:-

समाजाच्या घटक भागातील स्थिर स्वरूपाच्या परस्पर संबंधाचे आधारावर समाजाची संरचना झालेली असते. व्यक्तीगत वा समूह संस्था इ.द्वारे वटविल्या जाणाऱ्या भूमिका समाजाच्या संरचनेची मुख्य घटक तत्वांनी दिलेले योगदान म्हणजे त्या घटक तत्वाचे प्रकार्य होय.

उदा.- शिक्षणसंस्था, तिची समिती, त्याद्वारे शाळेची निर्मिती विद्यार्थ्यांना प्रवेश देण्याची व्यवस्था, त्यांना बसण्याकरीता खोली त्यात टेबल, खुर्ची, फळा इ.सोयी, शिक्षकांची शिकविण्याकरीता नियुक्ती, शिक्षण योग्यरितीने विद्यार्थ्यांना प्राप्त होण्याकरीता तासाची आखणी, शिक्षकाची तास घेण्याकरीता योजना, अंतर्गत परीक्षा आणि वार्षिक परीक्षेची उत्तीर्ण होण्याच्या दृष्टीने तयार करणे, शिक्षण संस्थेचे समाज सुरक्षित करण्याच्यादृष्टीने वर निर्देशिलेले योगदान आवश्यक असते. समाजाच्या एक घटक या नात्याने शिक्षण संस्थेने हे योगदान प्रकार्य असे म्हणता येईल. पण संरचनेच्या घटक तत्वाचे, संरचनेच्यादृष्टीने असणारे परिणाम किंवा संरचनात्मकदृष्ट्या घटकतत्वाचे होणारे परिणाम अपप्रकार्यात्मक किंवा अपायकारक असू शकतात.

उदा.- संस्था चालकाचा घोटाळा, शिक्षकाची शिकविण्याच्या बाबतीत टाळाटाळ किंवा दुर्लक्ष, अनियमितपणा, विद्यार्थ्यांना आवश्यक त्या सोयी-सवलती उपलब्ध न करणे याप्रकारच्या घटना अपायकारक ठरू शकतात. त्यामुळे संस्थेच्या संरचनात्मक कार्याच्या दृष्टीने अशाप्रकारच्या दोषपूर्ण कार्यास अपप्रकार्य असे संबोधले जाते. कारण अशा कार्यामुळे उद्दिष्टांच्या पूर्तीस मदत होणार नाही. त्यामुळे विद्यार्थ्यांत असंतोषाची लाट पसरून मोर्चे, नारे, हडताल, आंदोलने इ. समस्या निर्माण होण्याची शक्यता असते. घटक तत्वाचे अपप्रकार्य अशाप्रकारे सामाजिक समस्या निर्माण होण्यास कारणीभूत ठरते.

(१४) प्रकार्यात्मक असमतोल:-

सामाजिक अपप्रकार्याचा हा एक भाग होय. घटक तत्वामध्ये जोपर्यंत संरचनात्मक असून असमतोल असतो तोपर्यंत घटकतत्वाच्या सुव्यवस्थेमुळे तसेच योग्य परस्पर संबंधामुळे सामाजिक प्रकार्य व्यवस्थितरीत्या पार पडते. कारण असमतोलच घटक तत्वामध्ये सुसंवादीत तत्व निर्माण करून संघटनात्मकदृष्ट्या प्रकार्याकरीता साह्यभूत होत असतो. परंतु जेव्हा घटक तत्वात असमतोल असत नाही, असमतोल निर्माण होतो. तेव्हा सामाजिक अपप्रकार्याची प्रक्रिया होते. त्यामुळे समाजात विविध सामाजिक समस्या निर्माण होतात. ज्याप्रमाणे मानवीय शरीराचे प्रकार्यनिष्ठ सुचारूपणे चालण्यास हात, पाय, डोळे, नाक, कान, तोंड, ओठ, जीभ इ. घटकात समायोजन व

समतोल आवश्यक असतो. तो नसल्यास शरीराचे संघटन नष्ट होईल व सरंचनेत असमतोल निर्माण झाल्यास संघटनात्मक परिस्थिती कायम ठेवण्यास ज्याप्रकारचे सरंचनात्मक परस्पर संबंध आवश्यक असतात ते राहणार नाही. त्यात दुरावा निर्माण होईल किंवा ते तुटतील. त्यातूनच सामाजिक विघटन घडून येईल. परिणामतः द्वेष, मत्सर, संघर्ष, कार्यान्वयीत होऊन विविध प्रकारच्या सामाजिक समस्या निर्माण होतील. याप्रमाणे समाजातील प्रकार्यात्मक असमतोल सामाजिक समस्यांना जन्म देण्यास कारणीभूत ठरेल.

(१५) गुन्हेगारी प्रवृत्ती:-

सामाजिक विचलन, कुटुंब विघटन, प्रमाणक शुन्यता, सामाजिक विघटन, कडक सामाजिक व कौटुंबिक नियंत्रण, मुल्यांमधील संघर्ष, औद्योगिकरण व यांत्रिकीकरण इ.मुळे गुन्हेगार प्रवृत्ती कशी निर्माण होते व वाढते. गुन्हा म्हणजे समाजातील प्रचलीत असलेल्या कायद्याविरुद्ध केले गेलेले वर्तन होय. समाजाची कार्य नीट पार पडून सर्व घटकांच्या गरजांची पूर्ती होण्याकरीता समाजात कायदे नियम घालून दिलेले असतात. त्या नियमाप्रमाणे व कायद्याप्रमाणे वर्तन करणे प्रत्येक व्यक्तीकडून किंवा घटकाकडून अपेक्षित असते. कारण ते नियम किंवा कायदे मापदंड मानले जातात. त्याचप्रमाणे वर्तन किंवा व्यवहार झाल्यास समाज घटकाबरोबरच संपूर्ण समाजाचे हित होते. परंतु बरेचदा स्वार्थी हेतूने किंवा दृष्ट मनोवृत्तीने या नियमाच्या किंवा कायद्याच्या विरुद्ध वर्तन करून व्यक्ती स्वतःचे समाधान करण्याचा प्रयत्न करते. तसेच विकृत मनोवृत्तीच्या व्यक्तीकडून सुद्धा गुन्हेगारी घडत असते. जीवनाला कंटाळलेल्या व्यक्ती, अपेक्षाभंग झालेल्या व्यक्ती तसेच मनात राग किंवा क्रोध निर्माण झाल्यामुळे व्यक्ती गुन्हा करण्याकरीता प्रवृत्त होतो. एकंदरीत गुन्हेगारी प्रवृत्ती ही चोरी, दरोडेखोरी, खून, बलात्कार, हिंसा इ. सामाजिक समस्या निर्माण करतात.

याचबरोबर रुढी, परंपरा, दैववाद हे घटकसुद्धा सामाजिक समस्याच्या निर्मितीस थोड्याबहुत प्रमाणात कारणीभूत ठरत असतात.

ग्रामीण समाज व नागरी समाजातील फरक:-

ग्रामीण समाजातील सामाजिक संबंधाचा अभ्यास करणे ग्रामीण समाजाचे मुख्य ध्येय आहे. त्यामुळे ग्रामीण समाज हा नागरी समाजापासून कसा भिन्न आहे याचे विवरण ओघाने आले. त्याशिवाय ग्रामीण सामाजिक संबंधाचे वेगळेपण लक्षात येणार नाही. ऐतिहासिकदृष्टीने विचार करता मानवीय संस्कृतीच्या नागरी समुदायाचा उगम ग्रामीण समुदायात आहे. मानवाची भटकी अवस्था संपुष्टात आल्यानंतर मानवाच्या स्थिर व स्थायिक जीवनाला सुरुवात झाली. शेती या व्यवसायाने मानवी जीवनाला स्थिरत्व प्राप्त करून दिले. अशा पार्श्वभूमीवरच ग्रामीण समुदाय उदयाला आला. मानवी जीवनाच्या या अखंड व्यवसायात ग्रामीण समुदायाचे स्वरूप काळाबरोबर बदलत गेले.

ग्रामीण समाज व नागरी समाज यामधील फरक/ भेद स्पष्ट व्हायलाच पाहिजे. कारण त्याशिवाय ग्रामीण समाजाची वैशिष्ट्ये लक्षात येणार नाही. पण हा भेद करतांना काही अडचणी निर्माण होतात. त्यामुळेच ह्या दोन समुदायातील भिन्नता/ फरक स्पष्ट करणे हे जोखमिचे काम ठरते. असे असले तरी हे दोन्ही समुदाय वेगवेगळे आहे. त्यांची स्वतःची अशी स्वतंत्र वैशिष्ट्ये आहे. त्या वैशिष्ट्याच्या व काही सामाजिक घटकांच्या आधारे या दोनही समुदायातील भिन्नता स्पष्ट करता येते. या दोन समुदायातील भिन्नता रिचर्ड डेव्ही, डॉ. ए. आर. देसाई, पी. ए. सारोकीन, सी. सी. झीम्मरसन इ. विचारवंतांनी स्पष्ट केलेली आहे. डॉ. ए. आर. देसाई यांनी ग्रामीण समुदायातील भिन्नता व फरक स्पष्ट करण्यासाठी (१) व्यवसाय, (२) पर्यावरण, (३) समुदायाचा आकार, (४) लोकसंख्येचे घनत्व, (५) समुदायातील सजातीयता व विजातीयता, (६) सामाजिक गतीशिलता, (७) स्थलांतराची दिशा, (८) स्तरीकरण, (९) संस्कृती अशा एकूण नऊ घटकांचा आधार घेतला आहे. हे घटक म्हणजेच ग्रामीण आणि नागरी समुदायातील भिन्नता होय. ते पुढीलप्रमाणे आहेत-

१) व्यवसाय:-

व्यवसाय हा नागरी व ग्रामीण समुदायातील मुलभूत फरक दर्शविणारा घटक आहे. ग्रामीण समुदायात शेती व शेतीशी निगडित व्यवसायाचे आधिक्य आहे. शेती हाच ग्रामीण आर्थिक जीवनाचा पाया आहे. म्हणूनच खेडणे म्हणजे जमीन कसणे आणि खेडूत म्हणजे जमीन कसणारा. किंवा खेडूतांचा वस्ती ते खेडे. ज्यामध्ये प्रधान व्यवसाय शेती असतो. असा खेड्याचा अर्थ केल्या जातो. नांगरणी, पेरणी, पिकाची मशागत करणे, क्रापणी, मळणी इ. शेती व्यवसायाशी संबंधीत सर्व क्रिया ग्रामीण समुदायातील सर्वच व्यक्ती करू शकतात. कारण या व्यवसायाचे ज्ञान व कौशल्य ग्रामीण व्यक्तीला कौटुंबिक परंपरेतून सहजरित्या मिळत असतो. शेती व्यवसायामुळे ग्रामीण समुदायातील लोक सतत निसर्गाच्या सानिध्यात असतात. शेती व्यवसायाशी संबंधीत संपूर्ण क्रिया करणे प्रत्येक व्यक्तीला अवगत असल्यामुळे कार्यपूर्तीचा आनंद व समाधान उपभोगता येते. शेतीच्या कामाचे स्वरूप व वेळापत्रक हे ऋतूचक्राप्रमाणे बदलत असल्यामुळे कामातील तोच तोपणा

राहत नाही. त्यामुळे त्याला कामाचा फारसा कंटाळा येत नाही. शेती हा व्यवसाय व सततचे निसर्गाशी सानिध्य यामुळे शेती व्यवसायास लागणारे ज्ञान, जमीनीविषयीची माहिती, विविध प्रकारच्या पिकांना लागणारे हवामान इ.बाबतचे ज्ञान अवगत असते.

नागरी व्यवसायाचे स्वरूप ग्रामीण व्यवसायापेक्षा भिन्न म्हणजे बिगर शेतीशी संबंधीत असतात. त्यांच्या व्यवसायात बऱ्याच मोठ्या प्रमाणात विविणता असते. हे व्यवसाय करण्यासाठी विशेष ज्ञान व कौशल्याची गरज असते. की जे कौटुंबिक परंपरेतून नव्हे तर शिक्षण व प्रशिक्षणातून अवगत करावे लागते. बिगर शेती व्यवसायाचा यांत्रिकीकरणावर विशेष भर असतो. औद्योगिक उत्पादन व व्यापार तसेच त्यांच्या व्यवसायाचे स्वरूप असते. त्यामुळे उत्पादनाशी संबंधीत सर्व क्रिया कोणत्याही एका व्यक्तीला पूर्ण करणे शक्य नसते. त्यामुळे कार्यपूर्तीचा आनंद व समाधान कोणत्याही एका व्यक्तीच्या वाट्याला जात नाही. नागरी व्यवसायातील व्यक्तीचा संबंध निर्जीव यंत्रे व साधन संपत्तीशी येत असल्यामुळे नैसर्गिक वातावरणाशी त्याचा फारसा संबंध येत नाही. नागरी व्यवसायात ऋतूचक्राचा कोणताही परिणाम होत नाही. त्याच्या कामात कोणताच बदल होत नसल्यामुळे नित्याचा तोच तोपणा जाणवतो. शेती उत्पादनाव्यतिरिक्त उद्योगातील विविध वस्तूची निर्माती, यांत्रिक कार्य उद्योग, व्यवसाय, शासकीय सेवा अशा विविध प्रकारचे कार्य हे नागरी व्यवसायाचे स्वरूप असते.

(२) पर्यावरण:-

पर्यावरणाचे भौतिक व सामाजिक पर्यावरण असे दोन प्रकार आहे. या दोन्ही प्रकारच्या आधारावर ग्रामीण व नागरी समुदायात भिन्नता दर्शविता येते.

भौतिक पर्यावरणात भौगोलिक परिस्थितीचा भू-रचना नैसर्गिक साधनसामुग्री, पर्जन्यमान, जंगले, हवामान इ. नैसर्गिक परिस्थितीचा अंतर्भाव होतो. ग्रामीण समुदायाचा नैसर्गिक पर्यावरणाशी प्रत्यक्ष स्वरूपाचा व निकटचा संबंध असतो. भौगोलिक परिस्थितीचा मानवी जीवनावर विशेष परिणाम होतो. हे सामाजिक अध्ययनावरून स्पष्ट झाले आहे. ग्रामीण समाजातील आहार, पोशाख व निवारा त्यात नैसर्गिक पर्यावरणानुसार परिवर्तन होतांना दिसते. म्हणजेच ग्रामीण लोकांचा भौतिक पर्यावरणाशी निकटचा संबंध असतो. या उलट नागरी लोकांचा भौतिक पर्यावरणाशी निकटचा व प्रत्यक्ष संबंध नसतो. तर नागरी समुदायातील लोक नैसर्गिक पर्यावरणावर नियंत्रण ठेवण्याचा प्रयत्न करतात.

उदा.- उन्हाळ्यात उष्णतेचे तापमान कमी करण्यासाठी कुलर, फॅन, ए. सी. तर हिवाळ्यात उष्णता टिकवून ठेवण्यासाठी घरात हिटर लावले जातात. म्हणजेच नागरी समुदायात नैसर्गिक पर्यावरणावर नियंत्रण ठेवण्याचा प्रयत्न केला जातो.

सामाजिक पर्यावरणात मानव निर्मित गोष्टीचा अंतर्भाव होत असतो. मानव ज्या लोकसमुदायात जीवन जगतो त्या समुदायातील मुर्त आणि अमुर्त घटकांच्या व्यक्तीच्या सामाजिक जीवनावर प्रभाव पडत असतो. जसे समाजातील चालीरिती, रुढी, प्रथा-परंपरा, धर्म, तत्वज्ञान इ. संस्कृतीमधील अमुर्त गोष्टीचासुद्धा व्यक्तीच्या जीवनावर प्रभाव पडत असतो. या सर्व बाबींचा प्रभाव दिवसेंदिवस शिघ्र गतीने कमी होतांना दिसतो. दुरदर्शन, चित्रपट, फॅशन या भौतिक घटकासोबतच व्यक्तीस्वातंत्र्य, बुद्धी प्रामाण्यवाद या घटकांचा नागरी व्यक्तीवर अधिक प्रभाव पडत असल्याचे दिसून येते. अशाप्रकारे नैसर्गिक व सामाजिक पर्यावरणाच्या दोन्ही पैलूबाबत ग्रामीण आणि नागरी भिन्नता स्पष्ट असल्याचे अनुभवास येते.

(३) समुदायाचा आकार:-

ग्रामीण व नागरी समुदायात भिन्नता दर्शविणारा घटक म्हणजे त्या-त्या समुदायाचे आकारमान होय. ग्रामीण समुदायाचा आकार नागरी समुदायाच्या तुलनेत फारच लहान असतो. लोकसंख्येची घनता कमी असते. ग्रामीण समुदाय हा लहान आकाराचा असल्यामुळे त्याची गणना प्राथमिक समुहात केली जाते. की, ज्यात प्रत्येक व्यक्ती एक-दुसऱ्याला जवळून ओळखते. तसेच ग्रामीण समुदायाचा मुख्य व्यवसाय शेती हाच असतो. सभोवतालची बहुतेक जागा शेतीतच व्यापलेली असते. त्यामुळे प्रत्यक्ष व्यक्ती रचनाची जागा कमी असते. याउलट नागरी समुदाय आकाराने मोठा असतो. लोकसंख्याचे दृष्टीने नागरी समुदाय मोठा असतो. त्याच्या विशाल आकारमानानुळे त्या समुदायाची गणना दुय्यम समुदायात केली जाते. बिगर शेती व्यवसायाचे आधिक्य असते. व्यवसायातील विविधता व दुय्यम स्वरूपाचे संबंध यामुळे नागरी समुदायातील लोक एक दुसऱ्याला फारसे जवळून ओळखत नाही. आधुनिक काळात तर मोठ्या नागरी समुदायाची संख्या दिवसेंदिवस वाढतच आहे.

(४) लोकसंख्येची घनता:-

ग्रामीण व नागरी समुदायात भिन्नता दर्शविण्यासाठी लोकसंख्येची घनता ही महत्वाची कसोटी ठरते. ग्रामीण समुदाय आकाराने लहान असले तरी लोकसंख्येची घनता ही कमी असते. ग्रामीण समुदायातील मुख्य व्यवसाय शेती हाच असतो. शेती व्यवसायात शेतकऱ्याला अतिशय कष्टाच्या कामात शेतीशी निगडित राहावे लागते. लांब राहून शेती व्यवसाय करता येत नाही. त्यामुळे ग्रामीण लोक शेतीच्या जवळपास वास्तव करतात. त्यामुळे खेड्यातील लोकांची संख्या व घनता ही कमी असते. खेड्यातील लोकसंख्येची घनता कमी असल्यामुळे ग्रामीण लोकांना मोकळी हवा, शांतपणे वातावरण, सभोवतालची परिस्थिती, व्यक्तीच्या सहवासातून मिळणारी सामाजिक सुरक्षितता आणि प्रत्यक्ष सामाजिक संबंधातील आकृतीत आनंद उपभोगास मिळतो.

याउलट अधिक लोकवस्तीची दाटी हे नागरी समुदायाचे प्रमुख वैशिष्ट्य मानले जाते. नागरी लोकसंख्येत सातत्याने वाढ होत असते. ग्रामीण भागातून नोकरी व रोजगाराच्या दृष्टीने लोकसंख्येने गर्दी नागरी समुदायात सतत येतच असतो. त्यामुळे या वाढत्या लोकसंख्येला सामावून घेण्यासाठी शहरात जागा अपुरी असते. जागेच्या टंचाईमुळे लोक मिळेल त्या जागी झोपड्या बांधून वस्ती करतात. परिणामी झोपडपट्टी व गलिच्छ वस्तीच्या समस्या नगराला सतत भेडसावत असते. नागरी समुदायात लोकसंख्येची विलक्षण गर्दी असूनसुद्धा एक दुसऱ्याचे जवळचे संबंध नसल्यामुळे विलक्षण एकाकीपणाची समस्या नागरी व्यक्तीवर येत असते. लोकवस्तीच्या दाटीमुळे नागरी लोकांना दुषित हवा, विविध प्रकारचा कर्कष आवाजाचा गोंधळ, सभोवतालच्या गर्दीत आपले कोणी नसल्यामुळे वाढणारी असुरक्षितता व दुय्यम स्वरूपाचा सामाजिक संबंधातून व नाटकीय वर्तनातून मिळणारा कृत्रिम व दिखाऊ आनंद उपभोगास मिळतो. अशाप्रकारे लोकसंख्येच्या घनतेमुळे या दोन समुदायात भिन्नता दिसून येते.

(५) लोकसंख्येतील सजातीयता व विजातीयता:-

ग्रामीण समुदायात एकाच व्यवसायाचे, एकच भाषा बोलणारे, एकच प्रकारचे आचार-विचार असणारे साधारणतः एकाच धर्माचे लोक असतात. त्यामुळे एकजिनसीपणा किंवा सजातीयता हे ग्रामीण समुदायाचे एक महत्वाचे वैशिष्ट्य आहे. ग्रामीण समुदायातील सर्वच लोकांमध्ये साधारणतः

समान शैक्षणिक व आर्थिक दर्जा, श्रद्धा व वर्तन प्रकार आढळतात. आर्थिक विषमता असली तरी याबाबतीत श्रीमंत व गरीब यांच्यात फार अंतर नसते.

याउलट सामाजिक विविधता हे नागरी समुदायाचे एक वैशिष्ट्य आहे. नागरी समुदायात विविध धर्म, पंथाचे तसेच व्यवसाय, भाषा, वर्ग, वंश, जाती या सर्वांबाबत विविधता असणारे लोक आढळतात. त्यांचे आचार-विचार, जीवन विषयक दृष्टीकोण, रुढी, परंपरा या सर्वांबाबत विजातीयता किंवा विविधता आढळून येते. नागरी समुदायाचा आकार जितका मोठा तितकी विजातीयता मोठ्या प्रमाणात आढळून येते. नागरी लोकसंख्या वाढण्याचे व त्यांच्यामध्ये विविधता असण्याचे महत्वाचे कारण म्हणजे देशाच्या विविध भागातून लोकांचे होणारे स्थलांतर होय. देशाच्या निरनिराळ्या भागातून सतत स्थलांतरण करुण शहरात वास्तव्यासाठी येत असतात. त्यामुळे नागरी समुदायात विजातीयता तर ग्रामीण समुदायात सजातीयता दिसून येते.

(६) सामाजिक स्तरीकरण:-

ग्रामीण आणि नागरी समुदायाच्या स्तर रचनेत मुलभूत असा फरक आढळून येतो. भारतीय ग्रामीण समुदायात जातीय व्यवस्था हा स्तरीकरणाचा प्रकार आढळून येतो. श्रमाचे विभाजन जातीच्या आधारावर झालेले असते. ग्रामीण समुदायातील बहुतांश व्यक्तींचा व्यवसाय शेती हाच असतो. त्यामुळे तीव्र स्वरूपातील आर्थिक विषमता दिसून येत नाही. श्रीमंत आणि गरीब हे दोन वर्ग ग्रामीण समुदायातही दिसून येतात. तरी त्यांच्यात अंतर नसते. तसेच साधी राहणी हे ग्रामीण जीवन पद्धतीचे अभिन्न अंग आहे. त्यामुळे ग्रामीण समुदायात श्रीमंत व गरीब यांच्यातील सामाजिक दुरत्वाचे अंतर बरेच कमी असते. या सामाजिक दुरत्वाचा आधारभूत घटक, आर्थिक परिस्थिती हा नसून जातीयव्यवस्था हा असतो. जातीप्रथेद्वारे ग्रामीण व्यक्तीचे सामाजिक जीवन प्रभावित झालेले असते. तरीही ग्रामीण समाज जीवनातील, स्तररचनेतील फरक स्पष्टपणे जाणवत नाही.

याउलट नागरी समुदायातील स्तरीकरणाचा मुलभूत आधार आर्थिक असतो. एकाच नगरातील निरनिराळ्या भागात दिर्घ श्रीमंत, मध्यम श्रीमंत व अत्यंत दर्शनिय परिस्थिती असणारे लोक मोठ्या इमारतीमध्ये ऐशोआरामात जीवन जगतात. तर काही झोपडपट्ट्यांमध्ये राहतात. झोपडपट्ट्यांमध्ये जीवन जगणाऱ्या लोकांच्या डोक्यावर ऊन, पाऊस, वारा, थंडी यापासून स्वतःचे संरक्षण करण्यासाठी घराला छतच नसते. अत्यंत श्रीमंत, मध्यम श्रीमंत व गरीब अशा तीनही वर्गातील लोकांमध्ये सामाजिक दुरत्वाचे प्रमाणही जास्तच असते. नागरी समुदायाच्या लोकांतील आर्थिक परिस्थितीमध्ये खुप मोठी भिन्नता असल्यामुळे त्यांच्या परिस्थितीनुसार सर्व वर्गातील लोकांच्या राहणीमानात, जीवनमानात, आचार-विचारात भिन्नता निर्माण होते. अशाप्रकारे सामाजिक स्तरीकरणाचे प्रकार व त्यांचा लोकजीवनावर झालेला प्रभाव या दोन्हीबाबत ग्रामीण व नागरी समुदायाच्या स्पष्ट स्वरूपाची भिन्नता दिसून येते.

(७) सामाजिक गतीशिलता:-

सामाजिक स्तरीकरणाच्या व्यवस्थेतील परिवर्तन म्हणजेच सामाजिक गतीशिलता होय. ग्रामीण व नागरी समुदायातील सामाजिक गतिशिलतेचे स्वरूप भिन्न असते. ग्रामीण समुदाय हा स्थितीशील असतो. कारण ग्रामीण समुदायातील लोकांना आपला परंपरागत शेतीव्यवसाय सोडून अन्य व्यवसाय करण्यास फारसा वाव नसतो. शिक्षण व प्रशिक्षणाच्या पुरेशा सोयी नसतात. तसेच त्यांच्यावर धार्मिक प्रथा, परंपरा, रुढी इ.चा विशेष प्रभाव असतो. त्याचे एकमेकांशी प्राथमिक स्वरूपाचे संबंध असतात. त्यामुळे सामान्यपणे ग्रामीण लोकांना इच्छा असो अथवा नसो परंतु

कुटुंबाचा परंपरागत व्यवसायच पत्करावा लागतो. ग्रामीण व्यक्तीला वरील सर्व कारणामुळेच गतीशीलतेचा अभाव जाणवतो. त्यामुळे आपली प्रगती साधणे शक्य होत नाही.

याउलट नागरी समुदायात स्तंभिय (Vertical) आणि क्षितीज समांतर (Horizontal) अशा दोन्ही प्रकारची गतीशीलता दिसून येते. नागरी समुदायात सामाजिक गतीशीलतेला भरपूर वाव असतो. शिक्षण, कर्तृत्व, बुद्धीमत्ता या आधारावर व्यक्ती उच्च पद व दर्जा मिळवू शकतो. व आपल्या जीवनात आमुलाग्र स्वरूपाचा बदल घडवून आणू शकतो. नागरी व्यक्तीमध्ये भौगोलिक गतीशीलता व व्यावसायिक गतिशीलता व व्यावसायिक गतिशीलता अंधुकप्रमाणात असल्याचे दिसून येते. शहरातील लोक सामाजिक गतिशीलतेचा पुरेपूर फायदा करुण घेतात. त्यामुळे त्यांना प्रगती साधणे शक्य होते.

(८) सामाजिक आंतरक्रिया:-

ग्रामीण आणि नागरी समुदायाच्या सामाजिक आंतरक्रियेतील भिन्नता सहज आपल्या प्रत्ययास येते. ग्रामीण समुदायाचा आकार हा लहान असतो. लहान आकारामुळे खेडयातील प्रत्येक व्यक्ती एकमेकांशी परिचित असतात. त्यांची जीवनपद्धती सारखी असते. त्यांचे एकमेकांशी प्रत्यक्ष व समोरा-समोरचे संबंध असल्यामुळे त्यांच्यात प्राथमिक संबंधाची प्रबळता जाणवते. त्यांच्या शेती व्यवसायामुळेच त्यांचे एकमेकांशी संबंध जवळचे, घनिष्ट व वैयक्तिक स्वरूपाचे असतात. शेती कामाच्या व विविध भूमिकांच्या स्वरूपात ते सतत एकमेकांच्या सहवासात राहतात. त्यामुळे त्यांचे आंतरीक संबंध तुलनात्मकदृष्ट्या स्थायी, सरळ व साधी असतात. त्यामुळे ग्रामीण समुदायातील लोकांचे सामाजिक जीवन हे जीव्हाळयाचे, सहानुभूतीचे, प्रेमाच्या संबंधानेच ओतपोत भरलेले असते. सेवा, त्याग व परंपरा या सामाजिक समुदायाला एकत्र बांधणाऱ्या महत्वाच्या बाबी ग्रामीण समुदायात दिसून येतात.

याउलट नागरी समुदाय हा आकाराने मोठा असतो. विशाल आकारमानामुळे नागरी समुदायातील सर्व सदस्य एकमेकांशी परिचित नसतात. त्यांचे एक दुसऱ्यांशी येणारे संबंध विशिष्ट गरजेपुरते आणि कामापुरते मर्यादित असते. अपरिचीत अथवा जुजबी स्वरूपाची ओळख असणाऱ्या व्यक्तीसोबतच गरजेप्रमाणे संबंध प्रस्थापित करावे लागतात. या नागरी समुदायात वैशिष्ट्याला लक्षात घेऊनच 'कामापुरता मामा' अशी म्हण उपयोगात आणली जाते. त्यांच्या संबंधात जिव्हाळा व आपुलकीचा अभाव असतो. त्यामध्ये एकप्रकारची तटस्थता, कृत्रिमता किंवा उदानिसता दिसून येते. नागरी समुदाय विशाल स्वरूपाचा असल्यामुळे घनिष्ट, वैयक्तिक व समोरासमोरचे संबंध प्रस्थापित होणे शक्य नसते. त्यांच्यात औपचारीक व अवैयक्तिक स्वरूपाचे संबंध असतात. नागरी समुदायातील आंतरक्रिया ह्या अप्रत्यक्ष स्वरूपाच्या असतात. अशाप्रकारे ग्रामीण व नागरी समुदायातील सामाजिक आंतरक्रियेचे स्वरूप भिन्न असते.

(९) संस्कृती:-

ग्रामीण संस्कृती ही अभौतिक संस्कृतीच्या वैशिष्ट्यामध्ये गुंतलेली असते. भाषा, पेहराव, प्रथा, चालीरिती, रितीरिवाज, रुढी-परंपरा, शिक्षण आणि श्रद्धा इ. घटक हे संस्कृतीत मोडले जातात आणि या सर्व घटकांना भारतीय संस्कृतीमध्ये जास्त महत्व असून ही जास्त प्रमाणात खेडयातच जोपासली जाते. प्रत्येक राज्याची संस्कृती वेगवेगळी असते. व ही संस्कृती प्रत्येक राज्याच्या खेडयामध्ये जोपासण्यात येते. विविध जाती, पंथाचे लोक वेगवेगळ्या ठिकाणी राहत असले तरी त्यांची भाषा व पोशाख हा त्यांच्या संस्कृतीशी निगडित असतो. ग्रामीण समाजात प्रामुख्याने आदिवासी समाजात शिक्षणाचे प्रमाण कमी असते. ग्रामीण समाज दैववादी असल्यामुळे त्यांचा

देवावर जास्त विश्वास असतो. तसेच पर्यावरण व ग्रामीण जीवन वेगवेगळे करता येत नाही. खेड्यातील लोक स्थानिक असतात. संस्कृतीचे जतन व हस्तांतरण ग्रामीण जनता करित असते.

याउलट, नागरी समाजातील संस्कृती जास्त प्रमाणात जोपासली जात नाही. शहरामध्ये लोकसंख्येची घनता जास्त असल्यामुळे तेथे वेगवेगळ्या प्रांतातील लोक येऊन वास्तव करित असतात. त्यामुळे त्यांची भाषा, प्रथा, परंपरा, चालीरिती, शिक्षण, रितीरिवाज, श्रद्धा इ. घटकात पुष्कळ फरक आढळून येतो. प्रत्येकाची भाषा, पेहरावा हा त्यांचा प्रांतातील व गावातील संस्कृतीशी निगडीत असतो. म्हणजेच शहरी लोक आपआपली संस्कृती जपण्याचा प्रयत्न करित असतात. पण सामुहीकरित्या नव्हे तर व्यक्तीगत पद्धतीने. शहरी विज्ञानाचा व शिक्षणाचा जास्त प्रभाव असतो. ते शिक्षण व विज्ञानवादी भूमिका त्यांचा देवावर विश्वास कमी असतो. कारण त्यांची श्रद्धा देवापेक्षा विज्ञानावर जास्त असते. पर्यावरण व ग्रामीण जनतेचा निकटचा संबंध आहे. परंतु नागरी जनतेचा पर्यावरणाशी क्वचितच संबंध येतो. त्यामुळे शहरातील लोक नास्तीक असतात.

युनिट २

कौटुंबिक विघटन

प्रस्तावना-

मानव समाजामध्ये कुटुंबाला शाश्वत जीवनाची पाठशाळा मानला जातो. कुटुंब हे प्रत्येक समाजाचे महत्वपूर्ण एकक आहे जे मानवाला सामाजिक [प्राणी](#) बनविण्यासाठी सर्वात जास्त सहकार्य देते. श्री. पी. एन. प्रभू यांच्या मते प्रत्येकाला पहिले अनुभव कुटुंबातच होत असतात. जगामध्ये संरचनेच्या आधारावर कुटुंबाचे अनेक प्रकार दाखविले जाऊ शकतात. या अनेक प्रकारच्या कौटुंबिक संरचनेमध्ये होत असलेल्या बदलामुळे किंवा स्थित्यांतरामुळे आधुनिक कुटुंबासमोर अनेक प्रकारचे [तणावपूर्ण](#) परिस्थिती निर्माण होत आहे. कालमानानुसार बदलत असलेल्या देशामुळे भारतीय समाजाचा मुख्य आधार संयुक्त कुटुंब व्यवस्था मोडकळीस येत आहे. कुटुंबाच्या सदस्यांमध्ये उद्देशाची एकता वैयक्तिक महत्वाकांक्षामधील एक्य व सहकार्याची आणि परस्परांकरीता त्यागाची भावना जागृत असल्यास कौटुंबिक संघटन टिकून राहू शकते. परंतु आजच्या व्यक्तीवादी व भौतिक विचारसरणीसमोर मात्र कुटुंबाच्या संघटनाला तडा जात आहे व अनेक समाजात कौटुंबिक विघटनाची स्थिती निर्माण होत आहे. भारतीय समाजसुद्धा या बाबीला अपवाद नाही. कुटुंबाच्या कार्यामध्ये, आकारामध्ये, पति-पत्नीच्या संबंधामध्ये विवाहसंस्था व लैंगिक संबंधाच्या मुल्यांमध्ये जे काही परिवर्तन आधुनिक काळात होत आहे. त्यामुळे कौटुंबिक तणाव वाढून कुटुंबे विस्कळीत होत आहे. आधुनिक युगामध्ये स्त्रिया-मुले, तरुण इत्यादींचा अधिकार व पदामध्ये झालेला परिवर्तनाचा विपरीत प्रभाव कुटुंबाच्या संरचनेवर पडत आहे. राज्य व अनेक इतर मंडळांनी देखील कुटुंबाची अनेक कार्ये आपल्याकडे घेतल्यामुळे कुटुंब विस्कळीत पडत आहे. सहकार्याची भावना व रक्त संबंधांचे महत्व कमी झाल्यामुळे कुटुंबामध्ये वेळोवेळी [तणावपूर्ण](#) परिस्थिती निर्माण होत आहे. या सर्व घटकांचा विपरीत प्रभाव कुटुंब संस्थेवर पडून कुटुंबामध्ये आपणास विघटनात्मक प्रवृत्ती वाढत असलेली आढळून येते.

कुटुंब विघटनाच्या व्याख्या व स्वरूप:-

कुटुंबातील एकतेला भंग करणाऱ्या कोणत्याही स्थितीला कौटुंबिक विघटन असे म्हणतात. अर्थात कौटुंबिक विघटनाच्या स्थितीत फक्त पती व पत्नीमध्ये तणाव निर्माण होतो असे नव्हे. मुलं-बाळं व त्यांच्या आई-वडील यांच्यामध्ये निर्माण झालेल्या तणावामुळेसुद्धा कुटुंबाचे विघटन होत जाते. कुटुंबाच्या सभासदामध्ये हेतू, आकांक्षा, हित इत्यादीमध्ये मैतक्य न आढळणे.

त्यांच्यामधील प्रेम, त्याग, सहकार्य इत्यादीची भावना नष्ट होणे म्हणजेच कौटुंबिक विघटन होय. अशा परिस्थितीत कुटुंबाची कार्य योग्य प्रकारे पार पडत नाही व कौटुंबिक सुख नष्ट होते. सामान्यपणे प्रत्येक समाज कौटुंबिक संघटनांच्या दृष्टीने वैवाहिक संबंधाच्या स्थिरतेला अधिक महत्व देतो. परंतु जेव्हा असे संबंध नष्ट होतात तेव्हा स्वाभाविकपणे कुटुंबसुद्धा विघटीत होत जाते. शिवीगाळ, शारीरिक पिडा देणे, परित्याग, घटस्फोट इत्यादी रुपांमध्ये आपणास कौटुंबिक विघटनाचे बाह्यरूप दिसून येते. परंतु वैयक्तिक संबंध जरी दुरावले असले तरी अनेक कुटुंबामध्ये आई-वडील, पती-पत्नी व त्यांची मुले हे आपल्या सामाजिक व धार्मिक कार्यांना व्यवस्थितपणे पार पडत असलेले दिसतात.

कित्येक कुटुंबांमध्ये धार्मिक, आर्थिक व सामाजिक कार्य जरी एकाच घरामध्ये राहून व्यक्ती पार पाडत असल्या तरी त्यांच्यामधील प्रेमाचे संबंध केव्हाचेच नष्ट झालेले असतात. ए. सी. किन्सने आपल्या अध्ययनामध्ये हे स्पष्ट केले आहे की, साधारणपणे विवाहित पुरुषांपैकी अर्धे पुरुष आपल्या पत्नीशिवाय इतर एक किंवा अनेक स्त्रियांशी लैंगिक संबंध ठेवतात. म्हणजेच अशा कुटुंबामध्ये सदस्य जरी बाह्यरूपाने कौटुंबिक जीवन व्यतीत करित असलेले दिसले तरीपण ते आपले स्नेहपूर्ण किंवा प्रेमपूर्ण उद्देश इतर ठिकाणी पूर्ण करित असलेले दिसतात. अनेक समाज शास्त्रज्ञांनी वेगवेगळ्या प्रकारे कुटुंब विघटनाच्या व्याख्या दिल्या आहेत. प्रमुख व्याख्या खालील प्रमाणे आहेत-

१) इलियट व मेरिलया:-

यांच्यामते, 'विस्तृत अर्थाने कुटुंब विघटनाला विभिन्न प्रकारच्या कोणत्यातरी तऱ्हेच्या प्रकार्यात्मक असंतुलनाच्या रुपांमध्ये समजले जाऊ शकते. याप्रकारे कौटुंबिक विघटनामध्ये फक्त पती व पत्नीमध्ये असलेल्या तणावांनाच नव्हे तर आई-वडील व मुलां-बाळात असलेल्या तणावांना सुद्धा सामिल केले जाऊ शकते.'

२) मार्टीन व न्युमेयर:-

यांच्या मतानुसार, 'विस्तृत अर्थाने कौटुंबिक विघटन म्हणजे सदस्यांमधील ऐक्य व निष्ठा भंग होणे, पूर्वीचे संबंध दूरावणे, कौटुंबिक जिव्हाळ्याचा नाश होणे किंवा सदस्यांमध्ये दुरत्वाचा विकास होणे.' न्युमेयरने पुढे कुटुंब विघटनाला स्पष्ट करतांना म्हटले की, संक्षिप्तपणे कौटुंबिक विघटनामुळे भग्न झालेल्या कुटुंबाचा बोध होतो. मृत्युमुळे, घटस्फोट घेतल्यामुळे किंवा वैवाहिक संबंध भग्न झाल्यामुळे कुटुंब नष्ट होते व कौटुंबिक विघटन घडून येते.

३) जी. आर. मदन:-

यांच्यानुसार, 'विस्तृत रूपाने कुटुंबामधील कोणत्याही प्रकारच्या एकतेला नष्ट करणाऱ्या कार्यांना कौटुंबिक विघटनामध्ये सामिल केले जाते. म्हणून त्यामध्ये फक्त पती व पत्नीमधील तणावच नव्हे तर मुले व आई-वडील यांच्यामध्ये निर्माण झालेल्या तणावालापण समाविष्ट केले जाते.'

वरील व्याख्यांच्या आधारे आपणास स्पष्ट होते की, जेव्हा कुटुंबाच्या सदस्यांमध्ये व्यक्तीगत आकांक्षा व त्यांच्या हितामध्ये एकता राहत नाही तेव्हा त्या कुटुंबाचे विघटन होऊ लागते. अशा परिस्थितीत कुटुंबाचे सदस्य आपले कार्य व भूमिका योग्यपणे पार पाडू शकत नाहीत. कुटुंबाच्या हिताला महत्व न देता व्यक्ती कुटुंबापासून वेगळे होऊन आपल्या व्यक्तीगत स्वार्थाला पूर्ण

करण्यास उद्युक्त होतात. त्या कुटुंबाचा कुटुंबातील अन्य सभासदांशी तणाव वाढत जातो व शेवटी ते कुटुंब विघटीत होऊ लागते.

कुरगरने, कौटुंबिक तणाव निर्माण झाल्यानंतर कौटुंबिक विघटन कसे घडून येते. हे स्पष्ट करण्याकरीता खालील सहा तत्वांना स्पष्ट केले आहे.

- १) कुटुंबाच्या सामान्य उद्दिष्टांना नष्ट केले जाते. व्यक्तीगत हितसंबंध जोपासण्याकडे अधिक लक्ष दिले जाते.
- २) सर्वप्रकारचे सहकार्यात्मक प्रयत्न समाप्त होतात.
- ३) पारस्परिक सेवा संपुष्टात येतात.
- ४) पती व पत्नीच्या संबंधामध्ये संयोजन घडून येत नाही.
- ५) बाह्य संबंधाच्या दृष्टीने कुटुंबाचा दर्जा बदलतो आणि इतर सामाजिक गटाशी असलेल्या संबंधामध्ये परिवर्तन घडते.
- ६) पती-पत्नीच्या भावनात्मक अभिवृत्तीमध्ये विरोध निर्माण होतो. व त्यांच्यामध्ये उदासिनतेची वृत्ती वाढत जाते.

कुरगरने पती-पत्नीच्या तणावपूर्ण परिस्थितीचे प्रामुख्याने वर्णन केलेले आढळते. परंतु आपण वर पाहिलेच आहे की, पती-पत्नी, त्यांची मुले-बाळे व इतर सदस्यांमध्ये तणावपूर्ण परिस्थिती निर्माण झाल्यामुळे ते कुटुंब विघटनाकडे वाटचाल करू लागते. वरील व्याख्यांच्या आधारे कौटुंबिक विघटनाची लक्षणे खालील प्रमाणे आहेत.

१) उद्देशाच्या एकतेची कमतरता:-

कुटुंबाच्या सदस्यांमध्ये नेहमी प्राथमिक व आपुलकीचे संबंध असणे आवश्यक असते. तर प्रत्येक व्यक्तीचे हेतू वेगळे असले तर त्यांचे संबंध दुय्यम प्रकारचे बनतात. एक दुसऱ्यांबद्दल राग, द्वेष, मत्सर इत्यादी भावना त्यांच्यात निर्माण होते व कुटुंब विघटीत होत जाते.

२) कौटुंबिक ध्येयामध्ये एकतेचा अभाव:-

कुटुंबातील सदस्यांच्या ध्येयामध्ये जोपर्यंत ऐक्यभाव राहतो. तोपर्यंत त्याची जीवनरूपी गाडी व्यवस्थितपणे पुढे जाते. परंतु जर विभिन्न सभासदांच्या हितसंबंधामध्ये विभिन्नता निर्माण झाली तर अनेक गोष्टींमुळे त्यांच्यामध्ये मतभेद वाढतात व त्यांचे नाजूक संबंध दुरावतात.

३) व्यक्तीगत आकांक्षेमध्ये संघर्ष:-

कुटुंबाच्या सभासदात त्यागाची भावना असणे अत्यंत आवश्यक असते. परंतु व्यक्तीने व्यक्तीगत उद्देशानांच कुटुंबापेक्षा अधिक महत्त्व दिल्यास त्यांच्यात विरोधाची भावना निर्माण होते. व्यक्तीगत स्वार्थालाच प्राधान्य दिले जाते व त्यामुळे कुटुंबाच्या एकात्मतेला तडा जातो.

४) कुटुंबाबद्दल उदासिनता निर्माण होणे:-

यामध्ये कुटुंबाच्या प्रत्येक सभासदाने आपले कार्य मन लावून व जबाबदारीने पार पाडले पाहिजे. कुटुंबातील कर्ता व्यक्ती कौटुंबिक जबाबदाऱ्यांबद्दल निष्काळजीपणाने वागायला लागली व कुटुंबाच्या कार्याबद्दल उदासिन राहू लागली तर निश्चितच त्या कुटुंबाचे विघटन होत जाते.

५) मुल्यांमधील परिवर्तन:-

प्रत्येक कुटुंबाची स्वतःची काही परंपरागत मुल्य असतात. परंतु वेगवेगळ्या परिस्थितीमधून आलेल्या पती-पत्नीमध्ये त्यांच्या विभिन्न मुल्यात कित्येकदा संघर्ष निर्माण होतो. त्यांच्या नितीमत्तेला धक्का पोहचतो. परिवर्तीत वेळेप्रमाणे मुल्यसुद्धा बदलू लागतात व अशा परिस्थितीत कुटुंबाचे सभासद आपले संतुलन स्थिर ठेऊ शकत नाही.

६) कुटुंबाबाहेर लैंगिक इच्छेची पूर्ती करणे:-

कुटुंबाचा मुख्य आधार लैंगिक इच्छा व त्याची तृप्ती होय. जर पती किंवा पत्नीपैकी कुणीही आपल्या लैंगिक इच्छेची पूर्ती कुटुंबाबाहेर करू लागले तर कुटुंबाच्या पवित्र आधाराला जोरदार धक्का बसतो व अशा कुटुंबाचा पाया नष्ट होतो. विवाहोत्तर लैंगिक संबंधामुळे अनेक प्रकारच्या गुंतागुंतीच्या समस्या निर्माण होऊन कौटुंबिक विघटन घडून येते.

कुटुंब विघटनाचे घटक:-

बर्गेसच्या मतानुसार, 'भौतिक संस्कृतीचा संचय, विविध शोधाचे क्षेत्र, संदेश वाहन व दळणवळणाची सुधारलेली साधने वाढते. औद्योगिकरण व त्यामुळे निर्माण झालेले नागरीकरण इत्यादी सर्व घटकांनी मानवाने स्विकारलेल्या सार्वभूमिक कौटुंबिक जिवनाच्या प्रतिमानामध्ये विघटन निर्माण केले आहे.' सामाजिक, नैतिक, आर्थिक, मानसिक, राजकीय व इतर अनेक घटकांमुळे प्रभावित जटील सामाजिक आंतर संबंधामध्ये, परिवर्तन घडून येत आहे व निर्माण झालेल्या सामाजिक अभिवृत्ती व मुल्यांमध्ये कौटुंबिक विघटनाची प्रक्रिया दिवसेंदिवस वाढत आहे. कालमानपरत्वे बदलत असलेल्या परिस्थितीत पती-पत्नीच्या पद व भूमिकांमध्ये अतिशय परिवर्तन घडून येत आहे. आजच्या परिस्थितीत स्त्रियांना बरोबरीचे हक्क, शिक्षण, नोकऱ्या इत्यादी दिल्यामुळे त्या घराबाहेर आपले जीवन व्यतित करू इच्छितात. जी. आर. मदन यांच्या मते, 'The wife may see no valid reason why marriage should confine her to the four walls of the home.' स्त्री आपल्या पतीला मालक न मानता जीवनसाथी मानल्याकडे प्रवृत्त होत आहे. व या बदलत्या सामाजिक मुल्याकडे कुटुंबामध्ये तणावपूर्ण परिस्थिती निर्माण होत आहे. आजच्या परिस्थितीत स्त्री व पुरुष नविन पदांना ग्रहण करीत आहे. व म्हणून कौटुंबिक जबाबदाऱ्यांना पार पाडण्याकरीता ते एक-दुसऱ्यावर दोषारोपण करीत आहेत. विवाहाच्या प्रतिमानामध्ये परिवर्तन आल्यामुळे व शिक्षणाच्या प्रसारामुळे स्त्रियांच्या पद व भूमिकांमध्ये बरेच अंतर आले आहे. त्यांना अगदी गोंधळल्यासारखे होत आहे. विभिन्न वर्गातील लोक स्त्रियांपासून वेगवेगळ्या अपेक्षा ठेवीत आहे व स्त्रिया मात्र परिवर्तीत परिस्थितीत आपल्या संपूर्ण भूमिकांना योग्यपणे पार पाडू शकत नाही. त्यामुळे कुटुंबाचे विघटन होणे साहजिकच आहे. स्त्रियांच्या आर्थिक स्वावलंबनामुळे कुटुंबाला अधिक प्रमाणात तणावाचा सामना करावा लागत आहे. मॅक आयव्हर व पेज यांच्यामते, 'आर्थिक परिवर्तनाचा घनिष्ट प्रभाव कुटुंबाच्या स्वभाव व स्वरूपावर पडला आहे. परंतु त्याचा प्रभाव मुलभूत जैवकीय कार्यावर व सामाजिक गरजांवर पडला नाही. ज्यामुळे कुटुंबाची आवश्यक कार्य पूर्ण होतात. खरे पाहिले असता आपण

कुटुंबाच्या या परिवर्तनाला समाजातील उत्क्रांतीवादी प्रक्रियेच्या रुपामध्ये समजले पाहिजे. जी. आर. मदन ने कुटुंबाच्या कार्यात परिवर्तन घडवून आणणाऱ्या घटकांना खालील चार प्रमुख विभागामध्ये विभाजीत केले आहे.'

- १) आर्थिक घटक
- २) राजकीय घटक
- ३) सामाजिक घटक
- ४) धार्मिक किंवा तत्वज्ञानविषयक घटक

१) आर्थिक घटक:-

१८ व्या शतकात इंग्लंडमध्ये औद्योगिक क्रांती घडली व त्यामुळे जगाच्या सर्व समाजावर प्रभाव पडून समाजाचा आर्थिक आधार मुळात परिवर्तित झाला. कुटुंबाच्या संघटनांमध्ये या क्रांतीमुळे बरेच परिवर्तन आले. या क्रांतीपूर्वी कुटुंब हे अनेक प्रकारच्या आर्थिक क्रियांचे एकक होते व प्रत्येक कुटुंब आत्मनिर्भर व स्वावलंबी असल्यामुळे दुसऱ्यांसमोर त्यांना हात पसरण्याची आवश्यकता भासत नसेल. आता मात्र विशेषतः शहरी भागात कुटुंब हे उत्पादनाचे केंद्र न राहता फक्त उपभोगाचे केंद्र राहिले आहे. कुटुंबाच्या आर्थिक घटकामध्ये परिवर्तन घडून आल्यामुळे कुटुंबाच्या संरचनेतसुद्धा अंतर आले आहे. आता अनेक स्त्रियासुद्धा औद्योगिक क्षेत्रात व कार्यालयात नोकरी करण्याचा प्रयत्न करित आहे. औद्योगिक विकास व जीवन स्तरामध्ये झालेली वृद्धी यामध्ये सुख चैनीच्या वस्तूसुद्धा कुटुंबाच्या चैनीसाठी आवश्यक बनत आहे व अनेक कुटुंबे आपल्या मर्यादीत उत्पन्नात आपल्या आवश्यकतांना पूर्ण करण्यात असमर्थ ठरल्यामुळेच त्यांच्यात असंतुलन निर्माण होऊन कौटुंबिक विघटनाची प्रवृत्ती निर्माण होत आहे. ज्या स्त्रिया आर्थिकदृष्ट्या स्वावलंबी असतात. त्या वैवाहिक संबंधात सहानुभूती व प्रेमाची अपेक्षा ठेवतात. तर अनेक पुराणमतवादी पती आपल्या पत्नीच्या या कार्याबद्दल आपली नापसंती व्यक्त करित असतात. यामुळे कित्येकदा कुटुंबात तणाव निर्माण झालेला दिसतो. अशा आई-वडीलांच्या मुला-बाळांना योग्य शाळा, बालमंदीरे इत्यादी उपलब्ध नसल्यास व त्यांची योग्य जोपासना करण्यास घरात कुणी नसल्यास ते बालगुन्हेगारी वृत्तीला स्विकारतात. अन्य काही मुले सह वेगात्मक दृष्टीने स्वतःला अलिप्त समजून आपल्या व्यक्तीमत्त्वाचा योग्य विकास करू शकत नाही. अर्थात ते पुढे कुटुंबाच्या विघटनाला आधार देतात. दारीद्वालासुद्धा अनेक कुटुंबे भारतात विघटीत होत असतांना आपल्याला आढळतात.

२) राजकीय घटक:-

आजच्या परिवर्तित स्थितीत राजकीयदृष्टीने कुटुंबात दोन प्रकारे प्रमुख बदल घडून आलेले आढळते.

१) कुटुंबाच्या सर्व समावेक्षतेमध्ये कमतरता व,

२) विवाहीत किंवा अविवाहीत स्त्रियांच्या वैधानिक स्थितीत आलेले परिवर्तन. अनेक प्रगतीशील देशात राज्य हे, 'The large parents' म्हणून ओळखले जाते. व जे आईवडील आपल्या

मुलाबाळाची योग्यपणे जोपासना करून त्यांचा विकास घडवून आणू शकत नाही. अशा आईवडीलांना ताकीद देऊन त्यांच्या मुलाबाळांना सुधारण्याची, शिकविण्याची, प्रशिक्षित करण्याची व त्यांचा विकास घडवून आणण्याची जबाबदारी राज्य स्वतःच स्विकारते. मुलाबाळांचे शिक्षण, आरोग्य वागणूक इत्यादींवर राज्याकडूनच देखरेख केली जाते. पुढे जर राज्याने अशाप्रकारच्या जबाबदाऱ्या अधिक प्रमाणात स्विकारल्या तर आईवडील कदाचित आपल्या कर्तव्यांना विसरतील याचीपण भिती निर्माण होत आहे. स्त्रियांनी राजनिती, शिक्षण, नोकरी इत्यादींमध्ये प्रवेश केल्यामुळे त्यांचा दर्जा बदलला आहे. सामाजिक व वैधानिकदृष्ट्या त्यांना पुरुषांच्या समकक्षपद प्राप्त झाल्यामुळे आता त्या पुरुषांच्या वर्चस्वाखाली आपले जीवन न जगता स्वतंत्रपणे जीवन जगण्याचा प्रयत्न करतात व यामुळेसुद्धा कौटुंबिक विघटनाची स्थिती निर्माण होते.

३) सामाजिक घटक:-

आर्थिक व राजकीय घटकामध्ये आपण अनेक सामाजिक घटकांचा उल्लेख केला आहे. परंतु या व्यतिरिक्त खालील सामाजिक घटक कौटुंबिक विघटनाकरीता जबाबदार ठरू शकतात.

- १) लोकसंख्येची गतिशिलता
- २) स्त्रियांचे उच्चशिक्षण
- ३) लैंगिक नैतिकतेत परिवर्तन
- ४) नागरीकरणात परिवर्तन
- ५) व्यापारीक मनोरंजन

ज्या समाजात लोकसंख्या अधिक गतिशील असते तेथे कौटुंबिक एकतेमध्येसुद्धा अभाव आढळतो. जर कुटुंबाच्या स्त्रिया अधिक सुशिक्षित असल्या तर त्या दुसऱ्यांचे वर्चस्व सहन करू शकत नाही व यामुळेसुद्धा कौटुंबिक स्थिरता टिकून राहत नाही. उच्चशिक्षण प्राप्त केल्यानंतर कित्येक स्त्रिया विवाह करित नाही कारण त्यांना योग्य पती मिळविण्यात अनेक प्रकारच्या अडचणी येतात. पुरुषसुद्धा आपले वर्चस्व टिकवून ठेवण्याकरीता आपल्यापेक्षा कमी शिकलेल्या मुलींनाच पसंत करतात. उच्चशिक्षण प्राप्त असलेल्या मुली नोकरी करण्याचा प्रयत्न करतात व यामुळेसुद्धा कुटुंबात तणाव निर्माण होतो. तरुण पिढीच्या बदलत्या लैंगिक नैतिकतेमुळे सुद्धा तणावपूर्ण परिस्थिती निर्माण होत आहे. कारखान्यामधून थकून आलेल्या पतीला पत्नी समजण्यामध्ये असमर्थ ठरते. तर पती दिवसभर घरगुती कामामुळे पत्नीला आलेल्या थकव्याची जाणीव ठेवीत नाही. यामुळे छोट्या छोट्या गोष्टींवरून मतभेद निर्माण होतात. औद्योगिक क्षेत्रात छोट्याशा खोलीत सभासदांना राहावे लागते यामुळेसुद्धा कुटुंबात अस्थिरता निर्माण होते. अनेक लोकांना गलिच्छ वस्त्यांमध्ये राहावे लागते. या लोकांना फुरसतीचा वेळ चांगल्या प्रकारच्या मनोरंजनात्मक क्रियामध्ये घालविण्याची साधने उपलब्ध नसतात. सिनेमे, नाटके इत्यादी व्यावसायिक मनोरंजनाचा विपरीत प्रभाव त्यांच्यावर पडून कुटुंबाला विघटीत करण्यामध्येच हातभार लावतात.

४) धार्मिक किंवा तत्वज्ञानविषयक घटक:-

अनेक तात्विक व धार्मिक घटकामुळे व्यावहारीक विचार, विश्वास, सामाजिक मुल्य इत्यादी बदल आहे. प्रामुख्याने विवाहाला पवित्र व धार्मिक बंधनामध्ये शिथिलता असल्यामुळे भौतिकवादी व व्यक्तीवादी विचारसरणीला स्विकारल्यामुळे कुटुंबामध्ये विघटनाची प्रवृत्ती दिवसेंदिवस वाढत आहे. हिंदू विवाहाला एक पवित्र संस्कार मानले जाते. परंतु कायद्याने याला कराराचे (contract) रूप दिल्यामुळे विवाहाची स्थिरता नष्ट झाली आहे. पृथकरण, परित्याग, घटस्फोट इत्यादी मान्यता देऊन हिंदू कायद्यानेसुद्धा मुस्लिम व ख्रिश्चन लोकांसारखे विवाहाला एक करार संस्कार मानले जात असे. स्वाभाविकच विवाहाला आता जन्मांतराचे पवित्र बंधन मानले जात नाही व शुल्लक कारणावरून सुद्धा कुटुंब विघटीत होऊ शकते. कौटुंबिक जीवनावर धर्माचा पगडा कमी झाल्यामुळे व आजच्या विचाराने प्रभाव पडून भौतिकवाद व व्यक्तीवाद प्रवृत्ती निर्माण होत असल्यामुळे सुद्धा कुटुंबाची स्थिरता नष्ट झाली आहे. काही व्यक्तीद्वारे नविन विचारधारणा प्रदर्शित करण्यात आल्या आहेत व त्यांचा प्रभावसुद्धा कुटुंबावर निर्माण करित आहे. एलनकी, 'प्रेमामध्ये स्वतंत्र स्विकारण्याचा' मिसेस डोरा रसेलने, 'लैंगिक स्वातंत्र्यता' आणि इ. सी. पारन्सने, 'परिक्षा विवाह' स्विकारण्याचा सल्ला दिला आहे. अशा नविन विचारसरणीमुळे कुटुंबामध्ये अस्थिरता निर्माण होणे अगदी स्वाभाविक आहे. मॅक आयव्हर व पेज यांनी सुद्धा स्त्रियांच्या भूमिकांमध्ये परिवर्तन घडवून आणण्याचा व कौटुंबिक जीवनाला प्रभावित करण्याचा मार्ग पुढील प्रमाणे-

- १) वैवाहीक कराराच्या नियंत्रणात कमतरता
- २) स्त्रियांची बदलती आर्थिक भूमिका
- ३) धार्मिक नियंत्रणात न्हास

कौटुंबिक विघटनाची कारणे:-

समाजामध्ये नेहमीच काही स्त्री-पुरुषाला आपल्या विवाहानंतर वाईट अनुभव आले व एक दुसऱ्याबरोबर सोबत राहणे त्यांच्याकरीता असह्य झाले. आजच्या परिवर्तन परिस्थितीमध्ये पुरुष व स्त्री दोघांनीही स्वतःला विवाहाच्या बंधनातून मुक्त करण्याचा प्रयत्न केला व त्याच दृष्टीने विवाहाला कराराचे रूप देण्यात आले. विवाहाला वैयक्तिक बाब समजण्यास आले व शुल्लक कारणावरून या कराराला मोडण्याचा प्रयत्न करण्यात आला.

मॅक आयव्हर व पेज:-

यांच्यामते, 'आधुनिक अस्थिरता होत असलेल्या घटस्फोट प्रत्ययाला परित्याग संयोजकाचा अभाव किंवा अपसंपुष्टेच्या घटनाद्वारे स्पष्ट होते. आपणास न्यायालयात, सामाजिक कार्यात वैवाहीक भिन्नता दिसून येतात.'

अर्थात आजकालच्या कुटुंबामध्ये परिस्थिती निर्माण झाल्यामुळे त्यांच्यात हळूहळू कुटुंब विघटन होऊ लागले. कौटुंबिक विघटनाकरीता वैयक्तिक व अवैयक्तिक दोन्ही प्रकारची दोन्ही प्रकारची कारणे जबाबदार असतात. कौटुंबिक विघटनाला कारणीभूत ठरणारे कारणे पुढील प्रमाणे-

अ) आर्थिक कारणे:

१) औद्योगिकरण:-

औद्योगिक क्रांतीपूर्वी प्रत्येक कुटुंबातील सर्व सदस्य एक दुसऱ्यांसोबत कार्य करीत असतात व सुखदुःखात सहभागी होतात. परंतु नविन चांगल्या शोधामुळे विशाल उद्योगामुळे यांचे स्वावलंबन हे नष्ट झाले आहे. उद्योग व कामधंद्याच्या शोधामुळे कुटुंबाची एक प्रमुख व्यक्ती आजूबाजूच्या शहरामध्ये जाते. तेव्हा स्वाभाविकपणे त्या कुटुंबाची एकता नष्ट होऊ लागते. कौटुंबिक नियंत्रणाचा अभाव अशा कुटुंबांना आढळतो. संयुक्त कुटुंबासाठी आत्मनियंत्रण, सहकार्य, त्याग इत्यादी भावना आपणास अशा कुटुंबामध्ये आढळत नाही. औद्योगिकरणामुळे पुरुष व स्त्रियांनी सोबत काम करण्याची सवय लावल्यामुळे त्यांच्यात भावनाप्रधान संबंध वाढू लागले व पुढे घटस्फोट घेणेसुद्धा त्यांना आवश्यक वाटू लागले. औद्योगिकरणामुळे स्त्रिया स्वावलंबी बनू लागल्या. कौटुंबिक कर्तव्याकडे दुर्लक्ष करू लागल्या. शहरात निवासस्थानाचा प्रश्न त्यांच्यासमोर उभा राहिला. हे हॉटेल, लॉज इत्यादीमध्ये राहू लागले व स्वाभाविकपणे मद्यपान, वाईट संगत, वेश्या, गुन्हेगार यांच्या जाळयामध्ये अडकू लागले. अर्थात औद्योगिकरण कुटुंबातील जीवनाकरीता विषय सिद्ध करेल.

२) स्त्रियांच्या आर्थिक स्वातंत्र्य:-

आजकाल अनेक स्त्रिया आर्थिकदृष्टीने स्वतःच्या पायावर उभ्या आहेत. नोकऱ्या करीत आहेत. राजनितीत भाग घेतात. यामुळे कौटुंबिक कार्य योग्यपणे पार पाडू शकत नाही. आर्थिकदृष्टीने स्वावलंबी झाल्यावर स्त्री स्वतःला कुटुंबाच्या कार्यापासून मुक्त समजू लागतात. यामुळे कुटुंबाच्या संबंधाचे आंतरीक संबंध दुरावतात. कौटुंबिक संघटन बिघडते. आई जर घराबाहेर जाऊन नोकरी करीत असली तर त्याचा सर्वात वाईट प्रभाव मुलावर पडतो.

३) अत्यंत गरीबी:-

निर्धारणता ही एक सापेक्ष बाब आहे. मध्यमवर्गीय कुटुंबाला जे उत्पन्न अपुरे वाटते. तेच उत्पन्न निम्नवर्गीय कुटुंबाकरीता पुरेसे ठरू शकते. निर्धनतेच्या गरीबी स्थितीत सदस्यांच्या आवश्यकता योग्यप्रकारे पूर्ण होत नसल्याने कुटुंबात तणाव निर्माण होणे स्वाभाविक असते. खरे पाहिले असता गरीबी हा कौटुंबिक संघटनाकरीता एक शाप होय. गरीबीमुळे कुटुंबातील सभासदात एकता, सुख, समाधान, शांती, संघटन टिकून राहू शकत नाही. लहान-लहान आर्थिक बाबींवर अनेकदा भांडणे होतात व कुटुंबे विघटीत होऊ लागते.

४) व्यापारामध्ये मंदी:-

सामान्यपणे ज्या कुटुंबातील स्त्री उच्च वर्गातून आलेली व दुसऱ्यांवर आपले विचार लादणारी असेल तर अशी स्त्री पतीला व्यापारात झालेल्या नुकसानामुळे पूर्वीपेक्षा कमी उत्पन्न प्राप्त होत असल्यास सामंजस्य निर्माण करू शकत नाही.

ब) सामाजिक कारणे:

१) स्त्रियांचे शिक्षण:-

प्रत्येक देशात स्त्रियांना उच्च शिक्षणाच्या अनेक सवलती उपलब्ध करून दिल्या गेल्या आहेत. पाश्चिमात्य संस्कृती व शिक्षणाचा प्रभाव भारतीय समाजावर व प्रामुख्याने स्त्रियांवर भयंकर प्रमाणात जाणवतो. या शिक्षणामुळे कुटुंबाच्या आपल्या कार्याबद्दल त्या उदासीन असलेल्या आढळतात. कुटुंबाबाहेरील जीवनामध्ये त्यांना अधिक आनंद प्राप्त होत असलेला आढळतो. त्या

पत्नी, माता व गृहीणी इत्यादी भूमिका योग्यपणे वटविण्यामध्ये असमर्थ ठरत आहेत. स्वतःच्या अधिकाराची जाणीव त्यांना अधिक असल्यामुळे इतर सदस्यांच्या अडचणींना जाणून घेण्याची उत्कंठा त्यांच्यात दिसून येत नाही व म्हणूनच घटस्फोटाचे प्रमाण समाजात वाढत आहे.

२) स्त्रियांकरीता राजकीय, आर्थिक व सामाजिक अधिकार:-

प्रत्येक राष्ट्रात वेगवेगळ्या प्रकारच्या आंदोलनाद्वारे स्त्रियांत त्यांच्या अधिकाराबद्दल जागृती निर्माण झाल्यामुळे त्यांना अनेक राजकीय, आर्थिक व सामाजिक अधिकार देण्यात आले आहे. यामुळे त्यांच्या व्यक्तीमत्त्वाचा जरी विकास झाला असला तरी त्या आपल्या कौटुंबिक जबाबदाऱ्यांकडे दुर्लक्ष करण्यास उद्युक्त झाल्या आहेत. यामुळे तणाव वाढून कुटुंबामध्ये विघटनात्मक प्रवृत्ती निर्माण होणे स्वाभाविक आहे.

३) नागरीकरण:-

जिथे आर्थिकदृष्टीने औद्योगिककरणाचा विकास होतो तिथे सामाजिकदृष्टीने नागरीकरणाची प्रक्रियासुद्धा विकसित होते. नगरामध्ये निवासस्थानाची समस्या निर्माण होते. अनेक लोकांना हॉटेल, लॉज, वसतीगृह इत्यादीमध्ये राहावे लागते. कौटुंबिक जीवनापासून हे लोक अलिप्त राहतात. व स्वाभाविकपणे वाईट संगत, मद्यपान, जुगार, वेश्यागमन, गुन्हेगार इत्यादीच्या जाळ्यात ते अडकतात. नागरीकरणामुळे व्यक्तीवाद, बौद्धिकवाद, स्वार्थी वृत्ती इत्यादी निर्माण होऊन कौटुंबिक एकता नष्ट होऊ लागते. नागरीकरणाचा समाजावर सखोल परिणाम होऊन कौटुंबिक विघटनाला हे एक कारण कारणीभूत ठरते.

४) सामाजिक संरचनेमध्ये परिवर्तन:-

जेव्हा आपण कोणत्याही समाजाच्या संरचनेला समजतो तेव्हा त्या समाजातील व्यक्तीशः पद व भूमिकांना समजणे आवश्यक असते. सामाजिक संरचनेत परिवर्तन घडवून आणल्यास व्यक्तीच्या भूमिका व पदामध्येसुद्धा परिवर्तन घडून येते.

उदा.- आधुनिक स्त्रियांना एकाचवेळी जीवनसाथी, प्रेयसी, सल्ला देणारी व्यावसायिक गृहीणी, उपचारीका इत्यादी भूमिका वटवाव्या लागतात. व उच्च शिक्षण प्राप्त करणे, मुलाबाळांना जन्म देणे, घराबाहेर जाऊन नोकरी करणे, राजकीय बाबीवर प्रचार करणे, क्लब जीवन व्यतीत करणे इत्यादीमध्येसुद्धा सहभागी व्हावे लागते. अशा स्थितीत ती आपल्या अनेक भूमिकांना पदानुसार वटवू शकण्यात असमर्थ ठरते. व त्यामुळे अनेक समस्या निर्माण होऊन कौटुंबिक विघटन होऊ लागते. भारतात संयुक्त कुटुंब व्यवस्थेचे विघटन, जाती व्यवस्थेचा ऱ्हास, वर्गपद्धतीची निर्मिती, कुटुंबाचा ऱ्हास इत्यादी घटकांमुळे सामाजिक संरचनेमध्ये अनेक स्थित्यंतरे निर्माण झाल्यामुळे कौटुंबिक विघटनाची प्रक्रियासुद्धा दिवसेंदिवस वाढत आहे.

५) सामाजिक मुल्यात परिवर्तन:-

बदलत्या सामाजिक मुल्यांमुळे कौटुंबिक विघटनाची प्रक्रिया तीव्र गतीने वाढत आहे. आता विवाह कुटुंबाबद्दल्या भावनामध्ये परिवर्तन येत आहे. विवाह पुरुषाच्या वर्चस्वाला स्विकारु इच्छित नाही. स्त्रिया आपल्या अनेक कर्तव्याबद्दल उदासीन वृत्ती दर्शवितात. मुलाबाळांचे योग्यपणे संगोपण केले जात नाही. याउलट नविन सामाजिक मुल्यांप्रमाणे त्या घराच्या चार भिंतीबाहेर आपले जीवन व्यतीत करु इच्छितात. त्या नविन मुख्य व आदर्शांना स्विकारतात. संदर्भ समुहाच्या संकल्पनेच्या मानसिक प्रभाव त्यांच्यावर भयंकर प्रमाणात पडतो व कुटुंबातील पुराणमतवादी

सभासदांशी त्याचा संघर्ष निर्माण होतो. त्या पती, सासू, सासरे, दीर इत्यादींची सेवा योग्यपणे करण्यामध्ये असमर्थ ठरतात व यामुळे पुढील कुटुंब विघटीत होऊ लागते. प्रेमविवाह, आंतरजातीय विवाह, विवाहाला करार मानणे, स्वावलंबी होणे इत्यादी मुल्यांना स्विकारल्यामुळे त्यांना अनेक समस्यांना तोंड द्यावे लागते व यामुळे कुटुंब विघटनाची वृत्ती वाढत जाते.

६) धर्माच्या महत्वाचा न्हास:-

आजच्या वैज्ञानिक युगात धर्माचे महत्त्व दिवसेंदिवस कमी होत आहे. भारतात विवाहाला पूर्वी पवित्र मानले जात होते व विवाह बंधनाला कधीही तोंडले जाऊ शकत नव्हते. परंतु आज विवाहाला धार्मिक कृत्य न मानता एक करार मानले जात आहे. वाटेल तेव्हा त्याला घटस्फोटाद्वारे भंग केल्या जात आहे.

७) कुग्रभाव टाकणारी मनोरंजनाची साधने:-

पूर्वी व्यक्तीचे मनोरंजन कुटुंबात होत असे. परंतु आता व्यक्तीचे मनोरंजन करण्याची जबाबदारी पिक्चर, रेडीओ, टि. व्ही., नाटक इत्यादींनी स्विकारली आहे. या सर्वांचे व्यापारीकरण झाल्यामुळे फक्त नफ्याचा दृष्टीकोण समोर ठेऊनच लोकांच्या मनोरंजनाची व्यवस्था केली जाते. म्हणून या साधनाद्वारे अशिललता गुन्हा करण्याची प्रवृत्ती इत्यादीवर प्रकाश टाकला जातो. यामुळे तरुण पिढीवर फारच प्रभाव पडून कौटुंबिक विघटन फारच वाढत जाते.

८) प्रणयसुलभ स्वप्न रंजन:-

स्व परिस्थितीत आई-वडीलांद्वारे तरुणांवर नियंत्रणाचा अभाव लोकशाही पद्धतीने स्वतःच्या जीवनसाथीची निवड, धार्मिक, आर्थिक, राजकीय व सामाजिक क्षेत्रात स्त्रियांची स्वतंत्रता, स्त्री-पुरुषांचा समान दर्जा इत्यादी कार्यांमुळे तरुण मुलामुलींमध्ये प्रणयाची भावना अतिशय प्रमाणात वाढत आहे. अशा परिस्थितीत पैसे, सामाजिक दर्जा, सांस्कृतिक विभेद, आई वडीलांचा विरोध इत्यादीचा विचार न करता प्रेम किंवा रोमान्सला प्राधान्य देऊन केलेल्या विवाहामध्ये स्वप्नाळूपणा अधिक आढळते. प्रेमाच्या आधारे निर्माण झालेल्या कुटुंबामध्ये या जीवनाच्या अनेक समस्या निर्माण झाल्यावर पतीपत्नीमध्ये शेवटी जीवनसाथी बदलून आपल्या भावना प्रदान कल्पनांना किंवा स्वप्न रंजनांना पूर्ण करण्याचा प्रयत्न करीत असतात. इलियट व मेरीलने शब्दामध्ये चलचित्राच्या प्रेमपूर्ण आदर्शाचा प्रभाव तरुण पिढीवर कशाप्रकारे पडतो व नंतर ते जीवनात कशाप्रकारे निराश होऊन कौटुंबिक विघटनाकडे वळतात याचे सुंदर चित्रण केलेले आहे. आजकाल प्रणय सुलभ स्वप्नरंजन करण्यात महाविद्यालय, विद्यापीठे, क्लब, समारोह (कार्यक्रम), कार्यालय, कारखाने, मिल समारोह व अनेक घटक योगदान देतात. त्यामुळे तरुण मुल-मुली एकत्र येऊन दुसऱ्या बरोबर जीवन व्यतीत शपथ घेतात. वैवाहीक जीवनाकरीता संयोग, मैत्रीभाव, त्याग, विश्वास, सहानुभूती इत्यादीची आवश्यकता असते. चित्रपट व नाटकांच्या अभिनेत्या व अभिनेत्रीप्रमाणे काही आठवडे जीवन जीवन व्यतीत केले जाऊ शकते. नेहमीकरीता नव्हे. प्रणयाचे स्थान विवाहाच्या काही आठवड्यांनंतर वैवाहीक प्रेम घेत असते. भावनाप्रधान प्रेमामध्ये पतीपत्नी रंगीत चष्यातून जगाला पाहतात. त्यांना जग सगळीकडे हिरवे दिसू लागते. परंतु पुढे अधिक खर्च, कमी उत्पन्न, आजार, सासू सासऱ्यांचा हस्तक्षेप, पुरुषांचे वर्चस्व व अधिक मुले इत्यादीमुळे भावनाप्रधान प्रेम टिकून राहू शकत नाही. म्हणूनच बर्गस व काटरेलने म्हटले आहे की, 'प्रेम व फक्त प्रेम शेवटपर्यंत त्यांना एकटे सोडून जाते.' प्रा. वेबरने सुद्धा लिहीले आहे की, 'भावनाप्रधान विवाहाचा शेवट भावनात्मक घटस्फोटांमध्ये होतो. याप्रमाणे प्रेमाच्या मृगजळाने वैवाहीक संबंधाच्या स्थिरतेला विपरीतरित्या प्रभावित केले आहे व कौटुंबिक

क) तात्विक आणि वैयक्तीक कारणे:

१) जीवन पद्धतीमध्ये भेद:-

पतीपत्नीचे जीवन व्यतीत करण्याचे तात्विक विचार जर परस्पर विरोधी असेल तर कुटुंब विघटीत होण्यास अधिक वेळ लागणार नाही. जर पत्नी गप्पागोष्टी, पिकनिक, पार्टी, आनंद, प्रमोद इत्यादीत व्यस्त राहण्याचा प्रयत्न करते व पती धार्मिक प्रवचन, पुस्तकालय, विज्ञान, लोकांची संगत इत्यादीत व्यस्त असला तर अशा दांपत्यात विरोध निर्माण होणे स्वाभाविकच आहे.

२) सांस्कृतिक पार्श्वभूमीत अंतर:-

पतीपत्नीची सांस्कृतिक पार्श्वभूमी जर सारखी नसली तर त्यांच्यात पुढे विरोध निर्माण होणे स्वाभाविक आहे. त्यांचे शिक्षणाचे स्तर, प्रवृत्ती, भावना यामध्ये अंतर तर त्यांच्यात सामंजस्य निर्माण होण्याकरीता बरीच अडचण निर्माण होते.

३) व्यावसायिक तणाव:-

व्यावसायिक तणावामुळेसुद्धा कौटुंबिक विघटन होते. काही व्यवसायाचे लोक आपल्या घराबाहेर राहण्यात प्रवृत्त असतात. आपल्या पत्नी व मुलाबाळाबरोबर अधिक काळ राहणे त्यांना असहनिय होते. अस्थायी व्यवसाय करणाऱ्या लोकांमध्ये कौटुंबिक अस्थिरता आढळते. इलियट व मेरीलने स्पष्ट केले की, 'अभिनेत्यांमध्ये सर्वात अधिक घटस्फोटाचा दर असतो. संगीतकार, डॉक्टर्स, टेलिफोन व टेलिग्राफ ऑपरेटर यांच्यामध्ये अभिनेत्यापेक्षा घटस्फोटाचा दर कमी असतो. शेतकऱ्यांत सर्वात कमी घटस्फोट आढळतात. व्यावसायिक स्तर वैधानिक ज्ञान व विरुद्ध लिंगाच्या व्यक्तीशी परिचय होण्याची संधी या तीन घटकामुळे घटस्फोटाचा दर कमी किंवा अधिक होत असतो.'

४) पदामध्ये अंतर:-

कधी कधी पती किंवा पत्नी किंवा दोघेही सामाजिक प्रतिष्ठा, पद, शक्ती प्राप्त करण्याकरीता लागोपाठ प्रयत्नशील असतात. त्यांना कौटुंबिक कर्तव्याची जाणीव राहत नाही. यामुळे कुटुंबाच्या सदस्यांमध्ये असमाधान निर्माण होते. जर पती पतीपत्नीच्या पदात बरेच अंतर असेल तर सामंजस्य निर्माण करण्यामध्ये त्यांना बराच त्रास जातो. पत्नी डॉक्टर किंवा प्राध्यापक असेल आणि तिचा पती क्लार्क किंवा प्राथमिक शाळेचा शिक्षक असेल तर त्या स्त्रीला आपल्या पतीचा परिचय करून देतांना लाज वाटते. अशा अनेक प्रसंगांमुळे त्यांच्यात विरोध निर्माण होऊ शकतो.

५) वयाचे अंतर:-

पती किंवा पत्नीपैकी कोणासही वार्ड सवयी असल्या तर कुटुंबाचे विघटन सहजपणे होऊ लागते. पतीला मद्यपान, जुगार, सड्या, वेश्यागमन इत्यादी सवयी असल्या तर त्या कुटुंबात छोट्या छोट्या गोष्टीवरून कलह निर्माण होतो. पती किंवा पत्नी चरीत्रहीन असेल तर कुटुंबावर

त्याचा वाईट प्रभाव पडतो. कुटुंबाबाहेर लैंगिक इच्छेची पूर्ती होत असल्यास कुटुंबाचे विघटन होणे स्वाभाविकच असते.

६) वाईट आरोग्य:-

कुटुंबामध्ये जर अधिक काळापर्यंत पती किंवा पत्नीचे आरोग्य बिघडलेले असेल तर त्यामुळे कुटुंबाच्या आर्थिक स्थितीवर त्याचा दबाव वाढतो. आजारामुळे पती किंवा पत्नीमध्ये चिडचिड करणे, रागावणे, निराश होणे इत्यादी गोष्टी निर्माण होऊन कुटुंबामध्ये योग्यप्रकारे शांती टिकून राहत नाही.

७) मुले व आईवडीलांचा संबंध:-

मुले ज्या कुटुंबात जन्माला येत नाहीत असे कुटुंब जरी संघटीत राहत नसेल तरीपण कधीकधी कुटुंबाच्या तणावाचे मुख्य कारण मुलेबाळे असू शकतात. त्याची शिस्त, प्रशिक्षण, शिक्षण, सामाजिक क्रिया इत्यादीबद्दल वाद निर्माण होऊ शकतात. आई मुलाची किंवा वडील मुलाची देखरेख जास्त करित असल्यास सुद्धा विरोधाची भावना निर्माण होऊ शकते.

८) सासू सासऱ्यांचा हस्तक्षेप:-

सामान्यपणे सासू सासरे कित्येकदा सुनेवर दोषारोपण करतात की, त्यांची सेवा योग्यपणे करित नाही, खर्च जास्त करते, वस्तूची नासाडी जास्त करते इत्यादी. ए. डी. रॉस ने सुंदर शब्दामध्ये स्पष्ट केले की, कशाप्रकारे आई आपल्या मुलावर त्याच्या विवाहानंतर सुद्धा वर्चस्व ठेऊ इच्छिते आणि सुनेला कशाप्रकारे त्रास देते. कित्येक कुटुंबामध्ये सुनांना इतके छळले जाते की त्यांना आत्महत्या करून या कटकटीपासून नेहमीकरीता मुक्त व्हावे लागते.

९) गतिशिलता:-

हे नागरी जीवनाचे प्रमुख लक्षण होय. त्यामुळे लोकमताचा बाह्य दबाव किंवा नियंत्रण लोकांवर नसते. व्यक्ती एकाभागातून दुसऱ्या गटात जाण्यास तत्पर असल्यामुळे अनेकदा समुहाचे नियंत्रण तिच्यावर राहत नाही. यामुळेसुद्धा विघटनात्मक वृत्ती निर्माण होते.

१०) विरोधी स्वभाव:-

लग्नापूर्वी एक दुसऱ्याच्या स्वभावाबद्दल कोणालाच पूर्ण जाणीव राहत नाही. परंतु पुढे फार टिका करणे, निराशावादी असणे, पत्नीला टाकून बोलणे इत्यादीमुळे कुटुंबात तणाव निर्माण होतो. पती किंवा पत्नीमध्ये एक चिडचिड करणारा, लवकर क्रोधीत होणारा तर दुसरा फारच शांत स्वभावाचा व हसतमुख असला तरीसुद्धा कुटुंबात तणावपूर्ण परिस्थिती निर्माण होते.

११) वैयक्तिक वर्तन प्रतिमान:-

कित्येकदा काही विचित्र सवयीमुळे पती-पत्नीमध्ये संघर्ष निर्माण होतो. रस्त्यावर चालतांना पत्नी जोरात बोलते म्हणून पतीला नाराजी येऊ शकते. तर पती रस्त्यावर काही खातो हे पाहून पत्नीला राग येतो. अर्थात लग्नापूर्वी याची जाणीव त्यांना नसते. लग्नानंतर जर त्यांनी सहीष्णूतेला स्विकारले नाही तर त्यांच्या अशा प्रतिमानामुळे त्यांच्यात विरोध निर्माण होऊ शकतो.

कौटुंबिक विघटनाचे परिणाम:-

कौटुंबिक विघटनामुळे पुरुष, स्त्रिया व मुले यांच्यासमोर अनेक प्रकारच्या समस्या निर्माण होतात. ते एकत्र सहकारी जीवन व्यतीत करू शकत नाही. मानसिक नैराश्यामुळे त्यांच्या व्यक्तीमत्वाचा योग्य विकास घडून येत नाही. काही कुटुंबे धार्मिक दृष्टीकोन, सामाजिक दबाव, प्रतिष्ठा इत्यादीमुळे जरी त्यांच्या सदस्यांमध्ये उद्दिष्टांची एकता नसली तरी बाह्य रीतीने एकत्रित जीवन व्यतीत करतात. परंतु अनेक कुटुंबात एकत्र जीवन जगणे असाह्य होते व परित्याग आणि घटस्फोटाच्या रूपाने कुटुंबाचे विघटन होते. जेव्हा पती किंवा पत्नी घर सोडून निघून जाते तेव्हा त्याला परित्याग म्हटले जाते. परंतु कायदेशीरपणे पती किंवा पत्नीने एक दुसऱ्यांचा नेहमीकरीता त्याग करणे म्हणजे घटस्फोट होय. वैधानिक, आर्थिक वा शिक्षणाच्या अडीअडचणीमुळे परित्यागाचे प्रमाण आपणास निम्न वर्गात अधिक दिसते. परित्याग स्थायी व अस्थायी स्वरूपाचा असू शकतो. अस्थायी परित्यागामध्ये व्यक्ती काही दिवसांकरीता घराचा त्याग करते व जेव्हा संकट समाप्त होते तेव्हा पुन्हा घरात येतो. म्हणून या स्थितीला कधीकधी *poorman vaction* म्हटले जाते. परंतु स्थायी परित्यागाची स्थिती केव्हा निर्माण होते जेव्हा व्यक्ती वारंवार समायोजन करूनसुद्धा आपल्या प्रयत्नात यशस्वी होत नाही व घरातून नेहमीकरीता निघून जाते.

घटस्फोटाद्वारे पतीपत्नी कायदेशीर पद्धतीने आपल्या संबंधांना कायमचे नष्ट करू शकतात. घटस्फोटांमुळे व्यक्तीचे विघटन होऊ लागते. घटस्फोट घेतलेल्या किंवा दिलेल्या व्यक्तीचा 'स्व' दुखावला जातो. घटस्फोट झाल्यानंतर त्या व्यक्तीला अनेक व्यसने लागू शकतात. समाजाबरोबर त्याचा किंवा तिचा संबंध बिघडू शकतो. घटस्फोट झाल्यानंतर तिच्या मुलाबाळांना जोपासण्याची समस्यासुद्धा निर्माण होते सावत्र आई किंवा वडील यांना खरे प्रेम व वात्सल्य देणे किंवा देण्यात ते असमर्थ ठरतात आणि याप्रकारे कौटुंबिक विघटनामुळे वैयक्तिक, कौटुंबिक, सामुदायिक व सामाजिक विघटन होऊ लागते.

कौटुंबिक विघटनाला थांबविण्याचे उपाय:-

कुटुंबाच्या सदस्यांमध्ये नेहमी श्रद्धा, प्रेम, सद्भावना, आपुलकी, सहानुभूती टिकून राहिल्यास कौटुंबिक विघटन होण्याची पाळी येत नाही. अर्थात कुटुंबाचे विघटन थांबविण्याकरीता विवाहाच्या आदर्शांना व पवित्र बंधनांना महत्व देणे आवश्यक आहे. पतीपत्नीची समान सांस्कृतिक पार्श्वभूमी, योग्य वय, चारित्र्यिक दृढता इत्यादीमुळे सुद्धा कुटुंबाचे विघटन थांबू शकते. कुटुंब विघटनाला थांबविण्याकरीता संक्षिप्तपणे खालील उपाय दर्शविले जाऊ शकतात. ते पुरुषांनी,

- १) आपल्या मनोवृत्तीमध्ये अंतर आणायला पाहिजे. त्यांनी स्त्रियांना आपले गुलाम न समाजता सहधर्मिनी समजायला पाहिजे. त्यांचे संबंध प्रेम, परस्पर सन्मान व सहकार्यावर अवलंबून असायला पाहिजे.
- २) आधुनिक स्त्रियांना आपल्या मनोवृत्तीत परिवर्तन करणे आवश्यक आहे. त्यांनी आईची भूमिका योग्यपणे वटवायला पाहिजे. त्यांनी कौटुंबिक कर्तव्यांना पूर्ण करायला पाहिजे.
- ३) पती व पत्नी दोघांनीही एक दुसऱ्यांबद्दल सहीष्णूतेची भावना निर्माण करायला पाहिजे.
- ४) स्त्रियांनी सुशिक्षित व सुसंस्कृत बनायला पाहिजे. पतीबरोबरच त्यांनी सुख दुःखात सहभागी व्हायला पाहिजे.
- ५) विवाहाला करार न मानता त्याला धार्मिक संस्कार व पवित्र बंधन मानायला पाहिजे. पती पत्नीने एक दुसऱ्याला संतुष्ट ठेवणेसुद्धा आवश्यक आहे.
- ६) कुटुंबाची परिस्थिती अशी असायला पाहिजे जेथे पुरुष स्त्रियांना सुख प्राप्त होऊ शकेल. याकरीता त्यांनी आपले उत्पन्न वाढवून आपल्या जीवनस्तरामध्ये वृद्धी करायला पाहिजे.
- ७) कुटुंबनियोजनाच्या मदतीनेसुद्धा कुटुंबात मुलांची संख्या मर्यादीत ठेवून सदस्य ापसात सामंजस्य निर्माण करू शकतात.
- ८) योग्य जीवनसाथी निवडण्याच्या दृष्टीने विवाहापूर्वीच तरुण पिढीला योग्य शिक्षण दिले गेले पाहिजे.
- ९) प्रशिक्षित सामाजिक कार्यकर्त्यांनी 'कुटुंब सल्लागार एजन्सी'ची स्थापना करून कुटुंबाच्या समस्यांना सोडविण्याकरीता उपाय सुचविले पाहिजे.
- १०) जेव्हा कौटुंबिक विघटन होऊन पती पत्नीमध्ये घटस्फोट घेण्याकरीता न्यायालयात येतात, सल्लागार न्यायालयाद्वारे त्यांच्यामध्ये सामंजस्य निर्माण करण्याचा प्रयत्न करायला पाहिजे.
- ११) घटस्फोटानंतर सुद्धा पती पत्नी किंवा मुलाबाळांना योग्य मदत देण्याची व्यवस्था करायला पाहिजे.

वृद्धांच्या समस्या

प्रारंभी भारतासारख्या कृषीप्रधान देशामध्ये वृद्धांना बरेच महत्व दिले जात होते, आजही सामाजिक, धार्मिक इतर कार्यांमध्ये त्यांचे प्रमुख स्थान आहे. परंतु औद्योगीकरण व नागरीकरणाच्या विकासामुळे वृद्ध लोकांचा जेवढा मान सन्मान सुरवातीला दिला जात होता, त्यात दिवसेंदिवस ऱ्हास होत आहे. कर्मचारी वर्ग, व्यापारी, शेतकरी किंवा समाजाच्या इतर वर्गांमध्ये व्यक्ती म्हातारी झाली म्हणजे विभिन्न कार्यांमध्ये सक्रीय भाग घेत नाही. याउलट त्या व्यक्तींना आपल्या तरुण मुला-बाळावर अवलंबून रहावे लागते. जुन्या व नवीन पिढीच्या लोकांमध्ये कालमानपरत्वे जे परीवर्तन घडून येते. त्यामुळे वृद्धांना अनेक अडचणींना तोंड द्यावे लागते. वृद्ध व्यक्ती निवृत्ती झाल्यामुळे त्यांच्या समोर काही कार्ये राहत नाही. उत्पन्न एकदम कमी झाल्यामुळे सुखकारक जीवन ती व्यक्ती व्यतीत करू शकत नाही. वाढत्या वयाप्रमाणे औषधांचा खर्च वाढत जातो. राहण्याकरीता योग्य निवासस्थान प्राप्त होत नाही. याप्रमाणे वृद्ध अवस्था उघडपणे सामाजिक समस्येचे रूप धारण करते. सेवानिवृत्त झाल्यावर आपणास विभिन्न वर्गातील लोकांच्या विभिन्न मनोवृत्ती आढळतात. परिस्थितीवंश अकुशल श्रमिकांना अतीशय वृद्ध झाल्याशिवाय कामावरून निवृत्त होता येत नाही तर कर्मचारी अन्य कुशल मजूर वयाच्या विशिष्ट वर्षी सेवा निवृत्त होतात. अर्थात वृद्ध अवस्था व सेवा निवृत्त होणे या सापेक्ष बाबींवरून

वृद्धअवस्था म्हणजे काय?

वृद्ध अवस्थेचा प्रमुख आधार व्यक्तीचे वय होय. वयाच्या आधारे मानवी जीवनाच्या शेवटच्या अवस्थेला वृद्ध अवस्था म्हटले जाते. सामाजिकीकरणाच्या प्रक्रियेद्वारे व्यक्तीस बाल्य अवस्थापासून वृद्ध अवस्थेपर्यंत काही ठरावीक अवस्थांच्या प्रक्रीयेतून वाटचाल करावी लागते. प्रौढ अवस्थेत आपल्या पात्रताच्या व वृद्धतेच्या महत्तम उत्कर्ष बिंदूवरती पोहचते परंतु पुढे वाढत्या आयुप्रमाणे शरीरात कार्यक्षमता कमी होऊ लागते. व ती शारीरिक व मानसिकदृष्टीने अशक्य होऊ लागते. वयोमानाप्रमाणे वृद्धत्वाचा अनुभव व्यक्तींना वेगवेगळ्या कालखंडात येऊ लागतो. काही स्वतः ५० वर्षांनंतर क्षीन समजू लागतो तर इतर ६० ते ७० वर्षांचे झाल्यावरही त्यांच्यात तरुणासारखा उत्साह संचारलेला आढळतो. अर्थात व्यक्तीचे जीवन, वातावरण, भौगोलिक परिस्थिती, अनुभव, जीवनाकडे बघण्याचा दृष्टीकोन सुख-दुःख, समाधान, असमाधान, आरोग्य इ. अनेक घटकामुळे वृद्धत्वाचा अनुभव प्रत्येकास मागे-पुढे येऊ लागतो.

वृद्धत्वास काही विद्वानांनी शारीरिक व मानसिकदृष्टीने समजण्याचा प्रयत्न केला आहे. सर्वसामान्यपणे “व्यक्तीच्या जीवन चक्रातील उत्तरार्ध” म्हणजेच वृद्ध अवस्था होय. एलीझाबेथ हॉल लॉक ने वृद्धावस्थेत “जीवन क्रमातील अंतीम चरण” असे समजले आहे.

यांनी व्याख्या करतांनी असे संबोधले आहे की, “वृद्धावस्थेचा संबंध त्याकाळाशी आहे. जेव्हा व्यक्ती जीवनातील अभिलाषा पूर्ण व पुर्णपणे उपयोगी कालखंडापासून दूर होण्याचा प्रयत्न करते” याप्रमाणे आयुष्य उपभोगल्यानंतर वयोमानातील शेवटचे अपरिहार्य चरण म्हणजे वृद्धत्व होय. ढोबळमानाने वृद्धावस्थेची सुरुवात ६० वर्षानंतर मांडली जाते व ६० ते ७० वर्षांच्या कालखंडास वृद्धत्वाचे प्रथम चरण तर ७० नंतरचे दुसरे चरण अधिक प्रमाणात परावलंबनाची वृत्ती निर्माण करणारे समजले जाते

वृद्धांच्या समस्यांची कारणे

व्यक्तीच्या जैविक प्रक्रीयेचा परिणाम म्हणजे वृद्धावस्था होय. वृद्धांच्या परावलंबनचे स्वरूप सामाजिक असल्यामुळे त्यास सामाजिक समस्या म्हटले जाते. भारतीय परिस्थितीमध्ये खालील घटकांना उत्तरदायी मांडले जाऊ शकते.

१) संयुक्त कुटुंबाचे विघटन:-

भारतीय सामाजिक स्वरचनेसाठी संयुक्त कुटुंबास अनन्य साधारण महत्व होते. परंतु आता या संयुक्त कुटुंब प्रणालीचे विघटन होत आहे. त्याऐवजी विभक्त कुटुंब अवस्था निर्माण होत आहे. पुर्वी संयुक्त कुटुंबामध्ये वयोवृद्ध व्यक्ती कुटुंब प्रमुख असायची व सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक, सांस्कृतिक सर्वच क्रिया त्या व्यक्तीच्या सल्ल्यानुसार होत असे. परंतु आता विभक्त कुटुंबामध्ये वृद्धांना विशेष दर्जा मिळत नाही. कारण कौटुंबिक स्वरचनेत बदल होऊन कुटुंबाच्या संरचना परीवर्तीत झाल्या आहे. विभक्त कुटुंबाची अनेक कालबाह्य एजन्सीद्वारे पुर्ण केली जातात. स्त्री व पुरुष बहुधा दोघेही नौकरीसाठी किंवा व्यवसायामध्ये मग्न असल्यामुळे दिवसा कुटुंबा बाहेर राहतात. शाळा, महाविद्यालये, बालक मंदीर इ. मधुन मुलाबाळांना शिक्षण प्राप्त होते. उपहारगृहे, मनोरंजनगृहे, क्लब भोजनालये, दवाखाने इ.मुळे अनेक कामे बाहेरच पार पाडली जातात. औद्योगिकीकरण, व्यक्तीवाद, भौतिकवाद, व्यक्ती स्वातंत्र्य, निवासस्थानाची कमतरता, लहान घरे, वाढती महागाई इ. अनेक प्रवृत्ती व कारणामुळे संयुक्त कुटुंबाचे विघटन होऊन विभक्त कुटुंबे त्याची जागा घेत आहे. त्यामुळे वृद्धांच्या पद व कार्यामध्ये परिवर्तन व त्यांच्या परावलंबत्व दिवसेंदिवस वाढत आहे.

२) जातीय व्यवस्थेचे विघटन:-

आधुनिक विभागाच्या प्रभावामुळे परंपरागत जातीय व्यवस्था, व्यवसाय दर्जा व भूमिका इ. मध्ये अंतर येत आहे. जातीय व्यवस्थे ऐवजी वर्ग व्यवस्था उदयास येत आहे. या वित्त वर्ग अवस्थेत पद व भूमिका परिवर्तीत होऊन सामाजिक स्तरीकरणाचे स्वरूप बदलत आहे. अर्जीत दर्जा प्राप्त करून उपजत व अनुवांशिक दर्जा बाजुला सारून व्यक्ती विभिन्न स्पर्धामध्ये विविध गुणांनी व पात्रतांनी, योग्यतांनी वरीष्ठ पदे प्राप्त करीत आहे. जातीय व्यवस्था ५ ते १० दशकापूर्वी

सर्व सभासदांना जन्माच्या आधारे दर्जा व पारंपारीक व्यवसायच उपलब्ध करून देत नसेल तर त्यांना सामाजिक, मानसिक, आर्थिक, सांस्कृतिक सुरक्षितता प्रदान करित आहे. परंतु आता सामाजिक व आर्थिक संस्था एजन्सी ऐच्छिक सेवा संस्था इ. कडून जातीची विभिन्न सुरक्षात्मक कार्य पार पाडली जातात. म्हणून परंपरागत जाती व्यवस्थेत वृद्धांना मिळालेला दर्जा व भूमिका ह्या सद्य स्थितीत कुचकामी ठरत आहे. जाती व्यवस्थेच्या विघटनासोबत त्यांना आता निरुपयोगी मानले जाते. त्यांच्या परावलंबनामुळे वैवाहिक संबंध, कौटुंबिक संबंध, व्यवसाय निवडक इ.संबंधी त्यांचा सल्ला घेतला जात नाही व त्यांना स्वतःच्या उपक्षीततेची जाणीव होऊ लागते.

३) औद्योगिकरण व नागरीकरण:-

औद्योगिक क्रांतीमुळे भारतातसुद्धा सर्वत्र मील, कारखाने, फॅक्टरी इ.ची सुरुवात झाली आहे. व भारताने यांत्रिक युगात प्रवेश केला आहे. यामुळे ग्रामिण विभागातून शहराकडे लोकांची रीघ लागलेली आढळते. नागरीकरणाच्या प्रभावामुळे व्यक्ती स्वार्थी, आपमतलबी, भौतिकवादी बनत आहे. लघुउद्योग, कुटीरउद्योग, हस्तकला संपुष्टात येत आहे. वाढत्या कारखान्यासोबत निवासस्थानाची समस्या, गलिच्छ वस्त्या व इतर नागरीकरण विषयक असंख्य सामाजिक समस्यांचा उदय होत आहे. वृद्ध या समस्यांचा सामना करण्यास असमर्थ आहेत. ते या परिस्थितीशी मेळ साधू शकत नसल्यामुळे प्रौढांचे त्यांच्याकडे दुर्लक्ष होते. वृद्धांचे परावलंबन, शारीरिक व मानसिक आजार, नैराश्य इ.मुळे वृद्धांची अपेक्षा केली जाते.

४) समाजाचे परीवर्तित स्वरूप:-

भारतीय समाजाच्या ग्रामीण व शहरी भागात अनेक सरंचनात्मक व प्रकार्यात्मक बदल घडून आलेले आहेत. ग्रामीण प्रथा, परंपरा, धार्मिक विश्वास प्रमाणके, सामाजिक मुल्य इ. मध्ये स्थित्यंतरे निर्माण झालेली आहेत. या परीवर्तित घटकामुळे वृद्धांची पदे व भूमिका सुद्धा बदललेल्या आहेत. ग्रामपंचायत, न्यायपंचायत, शिक्षण, मनोरंजन, व्यवसाय इ.विषयक, कार्यामध्येदेखील परीवर्तन झाले आहे. त्यामुळे वृद्धांची सल्लागाराची भूमिका संपुष्टात आली आहे. कोणीच त्यांच्या मार्गदर्शनाकडे लक्ष देत नाही. म्हणून वृद्ध एकटेपणाचा अनुभव करतात. नागरी समाजात तर खाणे-पिणे, बसणे-उठणे, विभिन्न क्रियामध्ये सहभागी होणे, सांस्कृतिक, सामाजिक, धार्मिक संबंधामध्ये सुद्धा त्यांचा सल्लस अस्विकृत केला जातो. त्यांना दुषणे लावली जातात. त्यांच्या पुराणमतवादाची प्रखर टिका केली जाते. त्यामुळे आपली अपकार्यात्मक केवीलवाणी भूमिका बघून त्यांच्यामध्ये नैराश्य निर्माण होते. व कुटुंबावर आपला अनावश्यक बोज्या आहे असे त्यांना वाटू लागते.

आधुनिकीकरण, नागरीकरण, औद्योगिकरण, व्यक्तीवाद, भौतिकवाद, व्यक्तीस्वातंत्र्य इ.मुळे अनेक सामाजिक व सांस्कृतिक मुल्यामध्ये परीवर्तन घडून आले आहे. त्यामुळे वृद्धांना पुर्वीसारखा मान-सन्मान मिळत नाही. त्यांची अवहेलना केली जाते. टिक टिकाणी त्यांची उपेक्षा होते. सामाजिक गतीमत्वामुळे व्यक्तीच्या वयोमानानुसार नव्हे तर कार्यक्षमता, पात्रता, योग्यता, व्यक्तीमत्वातील उपजत गुण, व्यावसायिक विशेषीकरण, श्रम विभाजन इ. आधारे व्यक्तींना उच्च दर्जा व भूमिका प्राप्त होतात. नोकरीमधून किंवा विभिन्न प्रकारच्या सेवांमधून किंवा निवृत्त झाल्यावर वृद्धांच्या दर्जात तफावत येऊ लागते व त्यांचे परावलंबन वाढते.

वृद्धांच्या समस्या (वृद्धत्वाच्या):-

वृद्धावस्थेच्या समस्या भागामध्ये विभाजीत करू शकतो.

- १) उत्पन्न
- २) निवासस्थान
- ३) आरोग्य
- ४) मानसिक व शारीरिक घटक
- ५) समाजशास्त्रीय घटक

१) उत्पन्न:-

वृद्धव्यक्तींना अपुऱ्या उत्पन्नाच्या समस्येचा प्रामुख्याने सामना करावा लागतो. दिवसेंदिवस महागाई वाढत जाते. व त्यांना उपलब्ध असलेल्या थोड्याश्या उत्पन्नामध्ये योग्य प्रकारे अन्न, कापड, निवास व इतर आवश्यक वस्तुंची सेवा प्राप्त होऊ शकत नाही. नोकरीमधून सेवानिवृत्त झाल्यामुळे त्यांचे उत्पन्न फार कमी होते. अनेक कर्मचारी वृद्धावस्थेमध्ये पुर्णपणे दुसऱ्यावर अवलंबून असतात. त्याची देखरेख करणारे दुर्दैवाने कोणी नसले तर म्हातारपणीसुद्धा त्यांना काबाडकष्ट करुन कसेबसे पोट भरावे लागते. वृद्ध लोकांना मिळत असलेले निवृत्तीवेतन किंवा इतर उत्पन्नामुळे त्यांना अनेक समस्यांचा सामना करावा लागतो. सामान्यपणे म्हाताऱ्या व्यक्तीजवळ काही धन किंवा संपत्ती असल्यास त्याचे नातेवाईक, मुलेबाळे त्यांची देखरेख चांगल्या प्रकारे करतात. अन्यथा त्यांचे हाल पाहावल्या जात नाही. त्यांची कुटुंबामध्ये हेळसांड केली जाते. कुटुंबाच्या आर्थिक उत्पन्नामध्ये त्यांचे प्रमुख योगदान नसल्यामुळे कुटुंबावरचे त्यांचे नियंत्रण स्वाभाविक कमी होते. आर्थिकबाबतीत त्यांचा सल्ला घेण्याची आवश्यकता इतर सभासदांना भासत नाही. हळूहळू अशा वृद्धांचे महत्व कमी होत जाते.

२) निवासस्थान:-

वृद्धावस्थेमध्ये आरामशीर जीवन व्यतीत करण्याकरीता योग्य घराची आवश्यकता लोकांना असते. वय वाढल्यामुळे त्यांचे शरीर अधिक क्रियाशील राहत नाही. शहरी भागामध्ये २ ते ३ मजली इमारतीमध्ये काही खोल्यांमध्ये निवास करीत असलेल्या वृद्धांना खालीवर जाण्यामध्ये बरेच कष्ट होतात. भारतासारख्या गरीब देशामध्ये संपूर्ण सवलतीप्राप्त अशा निवासस्थानाची उपलब्धता सामान्यपणे वृद्धांना प्राप्त होणे अशक्य आहे. जे गरीब किंवा निर्धन वृद्ध असतात त्यांना इतर गलिच्छ वस्त्या, फुटपाथ इ. स्थळी जनावराप्रमाणे जीवन जगतांना आपण पाहतो. ग्रामीण विभागामध्येपण योग्य घरांची कमतरता असते. एखाद्या व्यक्तीने काही वर्षापूर्वी बनविलेल्या घराच्या आजूबाजूला सगळीकडे कधीकाळी जी शांतता असते ती पुढे औद्योगिक विकास, घरांची गर्दी, वाढती वाहतूक साधने इ.मुळे नष्ट होऊ शकते. कुटुंबाच्या सदस्यांमध्ये वाढ झाल्यावर किंवा उत्पन्नांच्यादृष्टीने घराचा काही भाग भाड्याने दिल्यावर पुर्वीसारखी शांतता घरामध्ये उपलब्ध न झाल्याने वृद्धांना बराच त्रास सहन करावा लागतो. सामान्यपणे वृद्धांना अशा घरामध्ये राहणे आवडते जिथून त्यांना वाहतूकीची साधने, दवाखाना, वाचनालय, नातेवाईककडे जाणे-येणे अधिक सुलभ असते. जे वृद्ध अधिक प्रमाणात सामाजिक जीवन जगलेले असतात त्यांना शहरातून खेड्याकडे राहण्याकरीता नेल्यास त्यांना जणू काही गजबजलेल्या भागामध्ये कुराणांमध्ये नेऊन टाकल्यासारखे भासू लागते.

३) आरोग्य:-

वृद्धावस्थेमध्ये लोकांना योग्य जीवन सत्वयुक्त आहार नियमितपणे प्राप्त होणे आवश्यक असते. परंतु कित्येक म्हाताऱ्यांना दुसऱ्यांवर अवलंबून राहावे लागत असल्यामुळे निकृष्ट प्रकारचे भोजन उपलब्ध होते. थंड किंवा शिळ्या जेवणामुळे आरोग्य बिघडते. वय वाढल्यामुळे शारिरिक स्फुर्ती कमी होते. भोजनाकडे किंवा स्वतःच्या आरोग्याकडे ते दुर्लक्ष करू लागतात. आरोग्य बिघडल्यावर त्वरीत त्यांना उपचार किंवा औषधी प्राप्त होत नाही. शरीरामध्ये प्रतिकारशक्ती कमी होते. व त्यामुळे अनेक आजारांना बळी पडतात. सामान्यपणे भारतात दमा, क्षयरोग, डायबिटीस, हायपरटेंशन इत्यादी आजार वृद्ध लोकांना अधिक प्रमाणात होतात. त्यांच्या आरोग्याकरीता त्यांना त्वरीत व योग्य प्रकारच्या सवलती प्राप्त होणे आवश्यक असते. परंतु पैशाच्या अभावामुळे असल्या सवलती प्राप्त होऊ शकत नाही. ते ज्या मुलाबाळांवर अवलंबून असतात त्यांना इतर खर्च वाढल्यामुळे म्हाताऱ्यांना औषधी देण्यामध्ये बरेचदा काटकसर करतात. जरी आजच्या प्रगतीशील समाजामध्ये व मागासलेल्या देशामध्ये विविध आरोग्य सवलतीमुळे व्यक्तीचे आयुष्यमान वाढले झाले आहे. तरीपण अगदी खरे आहे की भारतासारख्या मागासलेल्या देशामध्ये वृद्धांच्या आरोग्याची देखरेख केली जात नाही. जगातील प्रगतशील राष्ट्रांच्या तुलनेमध्ये राष्ट्रांतील व्यक्तीचे जीवन, आयुष्यमान फार कमी दिसून येते. अने पाश्चिमात्य देशामध्ये व्यक्तीचे सरासरी जीवन आयुष्यमान ७५ वर्षांच्या जवळपास आढळते. तर भारतामध्ये मृत्यूदर दर हजारी १२.५ वर आल्यावरसुद्धा पुरुषाचे सरासरी जीवन आयुमान फक्त ७३.८७ व स्त्रीचे ५२.९३ वर्ष एवढेच आहे.

४) वृद्धावस्थेमध्ये मानसिक व शारीरिक घटक:-

डॉ. विलमा डोनह्यु यांनी स्पष्ट केले आहे की, मानवी जीवनाच्या बालपणाच्या काळात म्हणजे २०व्या वर्षापर्यंत मानसिक क्रिया अधिक प्रमाणात घडतात. नंतर वयाच्या ४० ते ५० वर्षापर्यंत मानव जास्तीत जास्त योग्यतापूर्वक आपले कार्य करतो. व यानंतर मात्र कार्यक्षमतेचे प्रमाण शीघ्र गतीने कमी होऊ लागते. सामान्यपणे वृद्धावस्थेमध्ये डोळ्यांनी स्पष्ट दिसू लागत नाही व कानाने बरोबर ऐकायला येत नाही. कित्येक गोष्टीची आठवण वाढत्या वयामुळे वृद्धांना राहत नाही. शारीरिक परिवर्तनामुळे म्हाताऱ्यांच्या व्यक्तीमत्वमध्ये काही प्रकारचे परिवर्तन होऊ लागते. ते पुराणमतवादी, प्रतिक्रियावादी, दुराग्रही बनतात व अनुकूलशिलतेचा किंवा लवचिकतेचा अभाव त्यांच्यामध्ये निर्माण होतो. कावडीच्या मतानुसार-

“ज्याप्रमाणे लहान मुले आपल्या छोटयाश्या जगाबद्दल विचार करतात त्याचप्रमाणे वृद्ध व्यक्तीलासुद्धा विश्व अपरिवर्तीत व भविष्यवाणी करण्याजोगे करणाची सहवेगात्मक आवश्यकता भासते.” वय शिकण्याची क्षमता याबद्दल बरेचसे अध्ययन करून हे स्पष्ट केले गेले आहे. की वयाच्या २५ वर्षापर्यंत ही क्षमता जास्त असते, तर पुढे हळूहळू कमी होत जाते. तसे पाहिले असता वयाच्या ५० किंवा ५५ वर्षापर्यंत परिस्थितीप्रमाणे नविन कामाला शिकण्यामध्ये मानव मागेपुढे पाहत नाही. परंतु पुढे ६५ वर्षापर्यंत स्मरणशक्ती कमी होऊ लागते व विसरभोळेपणा वाढतो. अध्ययनाद्वारे हे स्पष्ट केले गेले आहे की, १० असंबंधीत शब्दाच्या क्रमामध्ये महाविद्यालयीन विद्यार्थी ८ शब्दाचे स्मरण ठेवतो तर ५५ ते ६० वयामधील त्यांचे प्राध्यापक त्यापैकी फक्त ४ ते ५ शब्दाची आठवण ठेऊ शकतात.

वृद्धावस्थेमध्ये अनेकांना विभिन्न संकटाचा सामना करावा लागतो. त्याची शारीरिक व मानसिक सहनशक्ती कमी होते व सुरक्षेची भावना नष्ट होऊ लागते किंवा होते. अशा स्थितीमध्ये वृद्ध अवस्थेच्या सामाजिक व आर्थिक समस्येविरुद्ध ते बंड पुकारतात व पूर्वी विघटलेली त्यांची स्थिती अधिकच खालावत जाते. अशा स्थितीमध्ये सहवेगात्मक अस्थिरता किंवा विसरभोळेपणा हा त्यांच्याकरीता प्रकार्यात्मक ठरतो. त्यांच्यामध्ये जीवनापासून कमी प्रमाणात

समाधान प्राप्त करण्याची व कार्यापासून अलिप्त राहण्याची प्रवृत्ती निर्माण होते. त्याच्या वयाची मित्रमंडळी जसजशी या जगातून ईश्वराला प्रिय होते त्यांच्यामध्ये असुरक्षिततेची भावना निर्माण होते व या जीवनापासून त्यांचे मन विरक्त होत जाते. आपल्या वयाच्या मध्यभागामध्ये कित्येक व्यक्ती सत्ता व अधिकाराच्या आधारे जीवन जगलेले असतात. परंतु वृद्धावस्थेमध्ये निष्क्रीय व सहायक भूमिका वटविणे त्यांना फार कठीण जाते, यामुळे त्यांचा मानसिक त्रास वाढतो याप्रमाणे वृद्धावस्थेमधील शारीरिक व मानसिक अयोग्यतेमुळे देखील त्यांना अनेक समस्यांचा सामना करणे भाग पडते. वाढत्या वयामध्ये एखाद्या आजारापासून बरे होण्यास त्यांना जास्त दिवस लागतात. व कुटुंबामध्ये त्यांच्याकडे लक्ष दिले जात नाही. म्हणून त्यांची असुरक्षिततेची भावना वाढत जाते.

५) समाजशास्त्रीय घटक

सेवानिवृत्ती, अपुरे उत्पन्न, मानसिक व शारीरिक आरोग्याच्या समस्या, अपर्याप्त निवासस्थान व मित्राचा मृत्यु इ. घटकामुळे वृद्धावस्थेमध्ये अनेक प्रश्न निर्माण होतात. सामान्यपणे वृद्धांमध्ये ही भावना निर्माण होते की, त्यांची आता कुटुंबाला आवश्यकता नाही. किंवा त्यांच्याशी कोणी आपुलकी ठेवत नाही. कुटुंबामध्ये तरुणांना किंवा क्रियाशील व्यक्तींना अधिक महत्व दिले जाते. व वृद्धांची योग्य देखरेख केली जात नाही. म्हणून म्हातारे आपली भूमिका योग्यपणे वटविण्यामध्ये असमर्थ ठरतात. व अशा परिस्थितीमध्ये त्यांची निराशा दिवसेंदिवस वाढत जाते.

शिघ्रगतीने परीवर्तित सामाजिक स्थितीमध्ये वृद्धांना आपला दर्जा गमवावा लागतो. व त्यांच्या अनेक भूमिका तरुणाद्वारा किंवा मध्यम वयाच्या व्यक्तीद्वारा आत्मसात केल्या गेलेल्या असतात. त्यांच्या अनुभव व ज्ञानाचा फायदा तरुणांनी प्राप्त केलेला असतात. नविन पिढीवर सोपवून विचारल्यास सल्ला देण्याचे कार्य त्यांनी करविते. आपण करीत होतो तसेच सर्व व्यवहार कुटुंबात झाले पाहीजे असा हट्ट न करता नविन पिढीस तिच्या सोयीने काही गोष्टी करू दिल्या पाहीजे. नविन पिढीवर नागरीक टिका करीत राहिल्याने कटूता येते. प्रत्येक पिढीत नवे व जुने हा संघर्ष कायम स्वरूपाचा आढळतो. तेव्हा आपण तो स्तब्धपणे कमी केला पाहीजे. त्यादृष्टीने वृद्धांचीही मने तयार करण्याचे व कौटुंबिक समस्या कमी करण्याच्या दृष्टीने मार्गदर्शन व मदत करण्याची सोय असावी.

वृद्ध कल्याण कार्यक्रम किंवा वृद्धावस्थेच्या विविध समस्यांचे निराकरण करण्याच्या दृष्टीने योजिलेले उपाय:-

वृद्धांची समस्या सोडविण्यासाठी समाजाने सर्व तऱ्हेचे प्रयत्न करणे मानवाचे आद्य कर्तव्य आहे किंवा ठरते. जन्मभर व्यक्ती स्वतःसाठी कष्ट करीत असला तरीही त्यातूनच सामाजिक जीवन विकसीत होत असते. हे आपण विसरता कामा नये. वृद्धांकडे दुर्लक्ष करणे त्यांना भिक्षा मागून लाचारीचे जीवन जगण्यास भाग पाडणे हे कृतघ्नपणाचे ठरेल. म्हणून व्यक्ती, समाज, राज्य व अन्य सामाजिक संस्थांनी प्रश्न सोडविण्यासाठी साधारणतः पुढील उपाय केले जाते.

१) वृद्धाश्रम:-

सरकारी, खाजगी, धार्मिक व सामाजिक संस्थाद्वारा निराधार वृद्धांसाठी आश्रम काढून तिथे त्यांना सर्व सोयी उपलब्ध करून देणे व सन्मानाने जीवन जगण्याची सोय करणे, सध्या सुरु असलेले बहुतेक वृद्धाश्रम आश्रितांकडून पैसे घेतात. पण ज्या लोकांनी मोलमजुरी करून किंवा

पोटापुरते मिळवून जीवन व्यतीत केलेले अशांना या आश्रमांचा लाभ घेता येत नाही. म्हणून काही आश्रम विनाशुल्क पण सोय करणारे असावे.

२) वृद्धापकाळात वेतन:-

म्हाराष्ट्र सरकारने ६५ वर्षांच्या पुढील पुरुषास व ६० वर्षांवरील स्त्रीस आर्थिक मदत देण्यात येते. सध्या भारतात केरळ, आंध्र प्रदेश, तामिळनाडू, उत्तरप्रदेश, पश्चिम बंगाल, राजस्थान अशा अनेक राज्यात व केंद्र शासीत प्रदेशात अशा तऱ्हेची तरतूद केलेली आढळते.

३) मनोरंजन केंद्रे:-

वृद्धांना रिकामा वेळ घालाविण्याच्या दृष्टीने विविध खेळ खेळता येतील किंवा समवयस्कर व्यक्ती बरोबर गप्पा-गोष्टी करता येतील अशी सार्वजनिक जागा निर्माण करणे आवश्यक आहे. सध्या आपल्याकडे मंदिरे, पार्क थोड्या फार प्रमाणात वृद्धांची ही गरज भागवितात.

४) वृद्धांसाठी सेवा केंद्रे:-

जी वृद्ध मंडळी स्वतःच्या कुटुंबात राहणे पसंत करतात त्यांना ही आवश्यकता भासल्यास वैद्यकीय मदत, वाचनाची सोय, वाचून दाखविणे किंवा त्याचे लिखाण करून देणे त्यांना थोडा वेळ सोबत करणे इ. सेवा करण्याची सेवा उपलब्ध केली पाहिजे.

५) कौटुंबिक समस्या निवारण:-

वृद्धांशी जसे इतरांनी जुळवून घेणे जरूरी आहे तसेच वृद्धांनीही इतरांशी जुळवून घेणे आवश्यक आहे. त्यांनाही नविन परिस्थिती, विचार, कल्पनांची जुळवून घेतले पाहिजे. कुटुंबातील सर्व व्यवहार

६) दीनकेंद्रे:-

वृद्धांची समस्या वृद्ध आश्रमामुळे सुटते असे म्हणणे फारसे संयुक्तिक नाही. कारण वृद्ध माणसे म्हणजे गोठ्यात बांधलेली जनावरे नाहीत त्यांना चारा-पाणी व्यवस्थित घातला की झाले. (जनावरांनाही प्रेमाची आवश्यकता असते.) वृद्धांची समस्या केवळ शारीरिक दुर्बलतेने निर्माण होत नाही. त्यात आर्थिक समस्या, दोन पिढ्यांमधील अंतर, नविन गोष्टीशी जुळवून घेण्याची शक्ती कमी होणे. असे अनेक प्रश्न आहेत. वृद्धांनाही प्रेम, आपलेपणा, जिव्हाळा, सहवास आणि कौटुंबिक जीवनातील आनंद हवा असतो. वृद्धाश्रम या गरजा पूर्ण करू शकत नाही म्हणून वृद्धाश्रम आणि कुटुंब यांच्या मधला मार्ग म्हणजे दीनकेंद्रे होत, या दीनकेंद्रात वृद्ध माणसे आपल्या कुटुंबात सकाळी भोजन करून एकत्र जमतात. तिथे दिवसभर ते एकत्र राहतात. बैटे खेळ, मनोरंजन, वाचन व ज्या वृद्धांना काम करण्याची इच्छा आहे ते सल्ला देणे, मार्गदर्शन करणे, शिकविणे, लिखाण करणे अशा करू शकतात. तिथे त्यांना दुपारचा चहा आणि नास्ता दिला जातो. विश्रांतीची सोय असते व संध्याकाळी ते पुन्हा आपल्या कुटुंबात जातात. त्यामुळे दीवसभर वृद्धांना घरी एकटे ठेवण्याचा प्रश्न सुटतो व वृद्धाश्रमात ठेवल्याने जो कायमचा तुटकपणा आलेला असतो, तो टाळता येतो. शिवाय वृद्धाश्रमापेक्षा दीनकेंद्राचा व्यवस्थापन खर्च नक्की कमी राहिल व त्यामुळे भारतातील सर्वसाधारण लोकांनाही सेवा उपयुक्त ठरू शकते. नौकरी

करणारे आई-वडील लहान मुलांना ज्याप्रमाणे पाळणाघरात ठेवतात त्याचप्रमाणे दीनकेंद्रे वृद्धांचे विश्रांती घर जास्त उपयुक्त ठरेल यात संशय नाही.

७) निवृत्तीवेतन:-

भारतात वृद्धापकाळी व्यक्तींना आर्थिक आधार मिळावा म्हणून निवृत्ती वेतन देण्याची तरतूद सर्वप्रथम उत्तरप्रदेश सरकारने केलेली आढळते. महाराष्ट्रात १९७८ साली अशी तरतूद करण्यात आली असून ६० वर्षावरील निराधार स्त्रियांना व ६५ वर्षावरील पुरुषांना हे निवृत्ती वेतन मिळू शकते. हे वेतन मिळण्यासाठी व्यक्ती त्याप्रदेशात तीन वर्षापासून सतत राहत आहे. ही एक अट असून तीचे चरीत्र चांगले असावे लागते व तिला उत्पन्नाचा दुसरा कोणताही मार्ग नाही ही दुसरी अट आहे. सध्या भविष्य निर्वाह निधी व सेवानिवृत्ती वेतन काही विशिष्ट क्षेत्रात काम करणाऱ्या व्यक्तींना मिळतात. पण नुकतेच भारत सरकारने भविष्य निर्वाह निधी मिळविण्याच्या लोकांना पेंशन योजना लागू करण्याचा विचार जाहीर केला आहे.

८) वृद्धांकरीता आरोग्य विम्याची व्यवस्था करायला हवी.

९) वृद्धावस्थेतील भूमिका निश्चित करून त्यांना समाजात विशिष्ट दर्जा देणे आवश्यक आहे. यामुळे त्यांच्या मनात हा विचार निर्माण होईल की समाजामध्ये त्यांना महत्वपूर्ण कामगिरी करायची आहे.

म्हाताऱ्या व्यक्तीकडे पाहण्याचा समाजाचा दृष्टीकोन बदललेला असतो. त्यांना हळूहळू कमी मुल्य किंवा महत्व दिले जाते. यामुळे त्यांना आपल्या निष्क्रीय जीवनाची जाणीव होत जाते. यातूनच अनेक समाज शास्त्रीय समस्या त्यांच्यासमोर निर्माण होत जातात.

युनिट ३

ग्रामिण समाजातील मद्यपान व व्यसनाधिनता

मादक पदार्थांचे सेवन करण्याची सवय सर्वत्र समाजात आढळते. पाश्चिमात्य देशामध्ये तर या सवयीचे प्रमाण फारच आहे. भारतामध्येपण मद्यपान करण्याची सवय प्राचीन काळापासून प्रचलित असलेली दिसते. पुराणातील समुद्रमंथनाच्या कथेमध्ये स्पष्ट केल्या गेले आहे की, मदीरा हे पेय मानवाचा नाश घडविते. सर्वसामान्यपणे हिंदू संस्कृतीमध्ये विशिष्ट प्रसंगी मद्यपान करण्यास आजही आक्षेप घेतल्या जात नाही. होळी, पोळा वा इतर उत्सवाच्या वेळी दारुचा सर्रास उपयोग केल्या जात असलेला आपणास आढळतो. भारतामधील कित्येक राजेमहाराजे मदीरा सेवन करत. कौटिल्याने आपल्या 'अर्थशास्त्रा'मध्ये अनेक प्रकारच्या दारुचे वर्णन केले आहे. अनेक मुसलमान शासक तर मदीरेच्या आहारी गेलेले आढळतात. मोगलकालीन हुमायु, जहांगिर हे तर मदीरेच्या सेवनाकरीता कुख्यात होते.

पुढे ब्रिटीशांच्या कारकिर्दीमध्ये तर त्यांनी लावलेल्या 'अबकारी करा'मुळे हे व्यसन फारच वाढले. चीनमध्ये झालेली 'अफुची युद्धे' (Opium Wars) या बाबीला स्पष्ट करतात की ब्रिटीशांनी भारतातील अफूची निर्यात करून चिनी लोकांना कशाप्रकारे अफूच्या गुंगीत तल्लीन राहण्याची सवय जडविली.

बऱ्याच लोकांद्वारे गुंगी आणणाऱ्या विभिन्न वस्तूंचे सेवन करणे हे वैयक्तिक व सामाजिक विघटनाचे ठळक लक्षण होय. अधिक प्रमाणात मद्यपान केल्यास वैयक्तिक, कौटुंबिक व सामाजिक जीवन विस्कळीत होत जाते. बीअर, दारु या व्यतिरिक्त मद्यपान करण्याकरीता अफू, गांजा, भांग, चरस इ. वस्तूंचा पण सर्रास वापर केल्या जात असतो. मादक पदार्थांचा प्रभाव सरळ आपल्या शरीरातील रक्तवाहिन्यावर पडतो व विशिष्ट प्रकारची उत्तेजना काही वेळाकरीता आपणास जाणवत असते.

व्याख्या:-

WHO Expert Committee ने

“गुंगी आणणारी दुर्व्यसनग्रस्तता ही वेळेनुरूप/ अत्याधिक प्रमाणात गुंगी आणण्याकरीता केल्या जातो, व्यक्ती व समाजाकरीता अपायकारक असते व ही अवस्था प्राकृतिक कृत्रिम मद्यार्काच्या वारंवार सेवनामुळे निर्माण होते.”

“मद्यपानाची सवय म्हणजे कृत्रिम अगर नैसर्गिक मद्याच्या सतत सेवनाने निर्माण झालेली अशी की जी व्यक्तीला व समाजाला अपकारक असते.”

“मद्यपी हे असे अतिरिक्त मद्यपान करणारे असतात की ते मद्यपानावर पूर्णतया अवलंबून असतात इतके की (मद्यपानाविना) त्याची लक्षणीय मानसिक अस्वस्थता निदर्शनाला येते किंवा त्याच्या शारीरिक व मानसिक आरोग्यात, त्याच्या आंतरसंबंधात व सुरळीत सामाजिक व आर्थिक कार्यात बिघाड निर्माण होतो किंवा अशा बिघाडाच्या सुरवातीची चिन्हे स्पष्ट दिसतात.”

वरील व्याख्यावरून मद्यपानाविषयीची काही वैशिष्ट्ये खालील प्रमाणे.

१) मद्यपानाची चटक लागलेल्या व्यक्तीला मद्यपान करण्याची तीव्र इच्छा निर्माण होते. मद्यपान करीतोपर्यंत त्याचा सारा जीव मद्यपानाकडेच ओढला जात असतो. त्यावेळेची त्याची मानसिक अस्वस्थता इतक्या पराकोटीला पोहोचलेली असते की, त्यावेळी मद्यपान कोणत्याही मार्गाने करणे हा एकच पर्याय त्याच्यासमोर असतो. मद्यपान करण्याच्या मनस्वी इच्छेने त्याच्या शरीराचा व मनाचा कब्जा घेतलेला असतो.

२) मद्यपानाची सवय असणाऱ्या मद्यप्याची ही सवय दिवसेंदिवस बळावत असते. तसे पाहिले तर ही एक स्वाभाविक प्रक्रियाच म्हटली पाहिजे. नित्यनैमित्तिक लागणाऱ्या औषधाच्या गोळ्यासुद्धा व्यक्तीला वाढवाव्या लागतात. कारण त्याचेप्रमाण वाढविल्याशिवाय त्या गोळ्यांचा प्रभाव मानवी देहावर पडत नाही. हीच बाब मद्यपानाची आहे. मद्यपानाचे प्रमाण वाढविल्याशिवाय मद्यप्याला अपेक्षित कैफ (Kick) येतच नाही. परिणामतः मद्यपी पेल्यामागून पेले घशात रीते करीत असतो.

३) मद्यपाचे शारीरिक स्वास्थ्य मद्यपानाशी जखडलेले असते. मद्यपान केल्याविना त्याला बरे वाटत नसते. तो एकप्रकारच्या बेचैनीने तळमळत असतो. मद्य घेतल्याशिवाय त्याचे मानसिक व शारीरिक व्यवहार थंडावलेले असतात म्हणूनच मद्यपान करण्यासाठी मद्यप्याची पाऊले दारुच्या गुत्याकडे अभावितपणे पडत असतात.

मद्यपानाची कारणमिमांसा:

मद्य म्हणजे एकप्रकारचे माफक पेय होय. या पेयाच्या माफक सेवनाने व्यक्तीचे काहीच अनहित होत नाही. काही आजारात तर मद्याच्या माफक उपयोग हे आवश्यक गणले जाते. मद्यपानाचा विषय बनतो. मद्यपान केल्याने व्यक्तीचे व समाजाचे शोषण कुटुंबाकडून केले जाते. तरीसुद्धा लोक मद्यपानाचा अतिरेक टाळत नाही. यासंबंधीचे चिंतन अनेक विचारवंतांनी केलेले आहे. कॉल्टिन स्टारलिंग, बोंगर व जॅनेट यांनी मद्यपान का केले जाते. या प्रश्नाचे उत्तर देतांना या विविध कामांचा शोध घेतला मद्यपानाची सुरवात माफक प्रमाणात होते व हे प्रमाण चंद्रकलेप्रमाणे वाढत जाते व तेच व्यसन बनते. मद्यपानाकडे व्यक्ती का झुकते? याची मिमांसा/

कारणे खालील प्रमाणे करता येतील:-

१) दुःखमय जीवन:-

कित्येक व्यक्तीना या जीवनामध्ये मुळीच रस वाटत नाही. त्यांना आपल्या जीवनामध्ये नेहमी दुःखाचीच अनुमती होते. आपल्या जीवनामध्ये ते कोणत्याच प्रकारचा आनंद प्राप्त करू शकत नाही. अशा स्थितीमध्ये मद्यार्काचे सेवन हे त्यांच्याकरीता एकप्रकारचे औषध बनते व त्यांच्या गुंगीमध्ये ते आपल्या जीवनातील निराशेला विसरतात.

२) व्यावसायिक घटक:-

कित्येक व्यवसाय श्रमिकांना भयंकर थकवा आणतात. अशा स्थितीत किंवा परिस्थितीत कारखाने, मिल, फॅक्टरी इ.मधील श्रमीक आपला दैनंदिन थकवा मिटविण्याकरीता दारुला शरण जातात.

३) आरोग्य निवास- मनोरंजनाच्या सोयीची कमतरता:-

कित्येक लोक अशा घरांमध्ये राहतात. जिथे अंधार, थंडी, घाण, कोंदटपणा इ. असतो. अशा घरांमध्ये ते दारु पिऊनच आपल्या वाईट निताअज्ञानाचा साफ हवा, मनोरंजनाची योग्य साधने याचा अभाव असल्यामुळे शरीरामध्ये निर्माण झालेला थकवा जाते. मद्यपान करूनच विसरण्याचा प्रयत्न करतात.

४) अज्ञान:-

जे लोक मेहनतीचे कामे करतात त्यांच्यामध्ये असा विश्वास आढळतो की, जर त्यांनी मद्यपान केले तर काम करण्याकरीता त्यांच्या शरीरामध्ये भरपूर शक्ती व धैर्य निर्माण होते. म्हणूनच मोटारचालक, मजूर व इतर मेहनतीची कामे करणारे लोक आपल्या अज्ञानाकडे मद्यपान करतात.

५) आंतरिक व्याकुळता:-

काही लोक जन्मजात वाईट असतात. हे जीवनाच्या यथार्थतेला तोंड देऊ शकत नाही. वंश परंपरागतरीत्या त्यांना मिळालेल्या वेदनेमुळे अनेकदा मद्यपान करणे त्यांना अगदी अपरीहार्य असते.

६) मैत्री व गंमत :-

आधुनिक समाजामध्ये कित्येकदा व्यक्ती मैत्री करीता किंवा दोस्ताकरीता व गंमत म्हणून मद्यकाचे सेवन करतात. हळूहळू हे व्यसन वाढत जाते. त्याचे दुष्परिणाम पुढे जाऊ लागतात.

७) फॅशन:-

कित्येक समाजामध्ये फॅशन म्हणूनच मद्यपान करतात. पुढे ही फॅशन एवढी वाढते की, ती व्यक्ती महत्त्व बारकाईचे रुपधारण करतो. महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांमध्ये, कर्मचाऱ्यांमध्ये किंवा उच्च व मध्यम समाजामध्ये फॅशन, गंमत व मैत्रीसाठी अनेकदा मद्यपान केले जाते.

८) व्यापाराकरीता:-

आपल्या व्यापारामध्ये वृद्धी घडवून आणण्याकरीता जेव्हा व्यापारी एक-दुसऱ्यांशी संपर्क साधतात तेव्हा ग्राहक वा विक्रेता म्हणूनसुद्धा त्यांना ती एक आवश्यक बाब होऊन जाते. सामान्यपणे मोठी व्यापारकेंद्रे किंवा कंपनी भेट देणाऱ्या ग्राहकांचा सत्कार मद्यपान देऊनच करतात.

९) सामाजिक अप्रभावपणा:-

कित्येक व्यक्ती सामाजिक जीवन व्यतीत करतांना त्यांना अनेक सवयींचा सामना करावा लागतो. त्या आपल्या नित्याच्या व्यवहारामध्ये सामंजस्य निर्माण करण्यामध्ये काही लोक असमर्थ ठरतात. प्रात्यक्षिक जीवनाचा सामना त्या व्यक्ती करू शकत नाही. आपल्या या सामाजिक अस्वस्थपणा काही वेळापुरता विसरण्याच्या दृष्टीने त्या मद्यपान करतात.

१०) व्यापारामध्ये अचानक यश:-

कित्येक व्यक्ती व्यापारपेशा किंवा आपल्या कामधंद्यामध्ये त्यांना अकस्मात यश प्राप्त झाल्यास त्यांना मद्यपान करावे लागतात. त्या व्यक्ती स्वतःला नियंत्रीत करू शकत नाही.

११) नागरीकरण:-

समाजातील अद्ययावत यांत्रिकीकरणामुळे नागरी करणासाठी प्रक्रिया दिवसेंदिवस वृद्धीगत होत आहे. अर्थातच भौतिकवादी वृत्तीसुद्धा वाढते व अनेक लोकांना मद्यपानाचे व्यसन लागते. जीवनाचा पुरेपूर आनंद घेण्याच्या दृष्टीने ते लोक मद्यपान करतात. व नंतर या दुर्व्यसनाला बळी पडतात.

१२) ईश्वरीय देणगी व शाप:-

अनेक समाजात हा अंधविश्वास आढळतो की, द्राक्षे किंवा इतर फळे पदार्थ या पृथ्वीवर या करीताच निर्माण केले आहेत की मानव प्राप्तीपासून तयार झालेल्या पदार्थांचे सेवन करावे व जीवनाच्या दुःखापासून काही वेळ अलिप्त रहावे. याउलट काही लोकांत अशी समजूत आहे की, मानवाच्या काही पाप घडणे आवश्यक आहे म्हणून ते मद्यपान करून या पापांना विसरण्याचा प्रयत्न करतात.

मद्यपानाचे दुष्परीणाम:-

मद्यपानामुळे वैयक्तिक, कौटुंबिक, सामुदायिक विघटन घडते. अर्थात मद्यपानाचे दुष्परीणाम संपूर्ण समाजावर जाणवू लागतात. व समाजाचे मद्यपान होत जाते. संपूर्ण समाजाचे विघटन होऊ

लागते. व्यक्ती आपल्या कर्तव्यांना योग्यपणे पूर्ण करू शकत नाही. सामाजिक मुल्यांचे व आदर्शांचे उल्लंघन वेळोवेळी केल्या जाते. गुंगीमध्ये असलेला व्यक्ती नैतिक व अनैतिक बाबींमधील फरक करू शकत नाही. त्या व्यक्तीचे मानसिक संतुलन नष्ट होते. चोरी, दरोडे, हत्या, आत्महत्या, बलात्कार इ. अनेक मुल्यांना मद्यपानामुळे प्रोत्साहन मिळते. याप्रमाणे समाजाची नैतिकता खालावते. मद्यपान करणाऱ्या व्यक्तीची आर्थिक स्थितीसुद्धा दिवसेंदिवस खालावत जाते.

घरदार, शेती, संपत्ती इ. सर्व नष्ट होते. ते सर्व नष्ट झाल्यावर दारुडे आपल्या पत्नीचे दागिणे विकून आपले व्यसन पूर्ण करतात. कौटुंबिक प्राथमिक गरजांचीसुद्धा पूर्तता होऊ शकत नाही. ज्या व्यक्ती मद्यपान करतात त्यांचे आरोग्यसुद्धा दिवसेंदिवस हालावते. या व्यक्तींना कित्येक असाध्य रोग जडतात. म. गांधींनी अत्यंत समर्पक शब्दात मद्यपानाच्या व्यसनाला स्पष्ट करतांना म्हटले होते की, दारुकडे धाव घेणे हीआलेल्या नात्याकडे धाव घेण्यापेक्षा जास्त धोक्याचे आहे. दुसरी क्रिया फक्त शरीराला नष्ट करते परंतु प्रथम क्रिया शरीर व आत्मा दोघांनाही नष्ट करणारी असते.

उपाययोजना:-

१) स्वातंत्र्यपूर्वीचे आंदोलन:-

इंग्रजांनी भारतामध्ये विदेशातून अनेक प्रकारची दारु आयात करून आपल्या दरामध्ये बरीच उन्नती केली होती. १९१२-१३ मध्ये गुंगी आणणाऱ्या वस्तूपासून ब्रिटीश सरकारला १३.२ कोटी रु. नफा मिळाला होता व तो १९४४-४५ मध्ये ४५.४२ कोटी रु. पर्यंत पोहोचला होता. अर्थात भारतामध्ये ब्रिटीशांच्या कारकिर्दीत तर आर्य समाज, रामकृष्ण मिशन काही धार्मिक संप्रदाय इ. द्वारे मद्यपान निषेधाकरीता आंदोलन सुरु केले आहे. परंतु १९२० मध्ये म. गांधींनी राष्ट्रीय आंदोलनाचे सुत्र सांभाळल्यानंतर या मद्यपान निषेध आंदोलनाला राजकीय आधार प्राप्त झाला. अखिल भारतीय काँग्रेसने मद्यपान निषेध लागू करण्याची सरकारकडे मागणी केली. स्वातंत्र्य आंदोलनामध्येसुद्धा मद्यपान निषेध आंदोलनाला प्राधान्य देण्यात आले. गांधी-इर्विन पॅकेजमध्ये मद्यपान निषेध ही एक मागणीसुद्धा सामील होती. १९३७ मध्ये काही प्राप्त प्रांतांचे शासन काँग्रेसच्या हातामध्ये आल्यानंतर अनेक ठिकाणी या मोहिमेला बरीच चालना मिळाली. व या मोहिमेला पुढे नेता आले नाही.

२) स्वराज्यप्राप्ती नंतरची मोहीम:-

स्वराज्य प्राप्तीनंतर म. गांधीजींच्या स्वप्नाला साकार करण्याच्या दृष्टीने आपल्या राज्यघटनेमध्ये राजनिती निर्देशांक सिद्धांताच्या अनुच्छेदाचा १९४७ मध्ये मद्यपान निषेध कार्यक्रम राबविण्याची मान्यता देण्यात आली. योजना आयोगाद्वारे १९५४ श्रीमन्नारायणच्या अध्यक्षतेखाली मद्यपान निषेध चौकशी समिती नियुक्त करण्यात आली. ३१ मार्च १९५६ मध्ये लोकसभेने निषेध मोहीम चालविल्या जावी व योजना आखण्यात आली या योजनेमुळे मुंबई, मद्रास (आताचे चेन्नई), आंध्र प्रदेश व सर्व राष्ट्रामध्ये पूर्ण नशाबंदी व पंजाब, म्हैसूर, आसाम, उत्तरप्रदेश, ओरीसा, तामिळनाडू व हिमाचाल प्रदेश या राज्यामध्ये आंशिक नशाबंदी लागू करण्यात आली.

३) उपाययोजना:-

भारताच्या केंद्र सरकारने दुसऱ्या पंचवार्षिक योजनेच्या काळामध्ये सर्व घटक राज्यांना मद्यपान निषेधार्थ समान धोरण राबविण्याचा सल्ला दिला होता. घटक राज्यांना खालील प्रकारे कार्यवाही करण्याचे सांगितले होते.

अ) गुंगी आणणाऱ्या पदार्थाबद्दलच्या जाहीराती सार्वजनिक आकर्षणाच्या साधनांना नष्ट करण्यात यावे.

आ) सार्वजनिक ठिकाणे, उपहारगृहे, जलपानगृहे, क्लब इ.मध्ये दारु पिणे बंद करण्यात यावे.

इ) प्रत्येक राज्यामध्ये नशाबंदी करीता निश्चित कार्यक्रम राबविण्याच्या दृष्टीने समित्यांची नियुक्ती करण्यात यावी.

ई) भविष्यात नशाबंदी करण्याकरीता कार्यक्रम आखण्यात यावे.

उ) या क्षेत्रामध्ये एकदा नशाबंदी राबविण्यात आली तेथे पुन्हा हे दुर्व्यसन लोकांना लागू नये याचा प्रयत्न करण्यात यावा.

योजना आयोगाच्या तिसऱ्या पंचवार्षिक योजनेच्या अंतर्गत नशाबंदी करता खालील उपाय सुचविले होते.

अ) मद्य निषेध कार्यक्रमाला सार्वजनिक रुपामध्ये स्विकारण्यात यावे व याकरीता विशिष्ट प्रशासकीय कार्य केल्या जाते.

आ) ही समस्या नष्ट करण्याकरीता अधिकाधिक लोकांच्या मताचे समर्थन प्राप्त केले जावे व अधिक प्रमाणात सामाजिक कार्यकर्ते व स्वयंसेवकाचे योग्य सहकार्य प्राप्त करण्यात यावे.

इ) मद्यपान समस्येचे व्यावहारिक उपाय शोधले जावे.

ई) या कार्यक्रमांमुळे घटक राज्याचे आर्थिक नुकसान होईल त्याची भरपाई केंद्रीय सरकारने करावी.

जर मद्यपान निषेध कार्यक्रमाची जबाबदारी आपण फक्त पोलिस विभाग अपचारी, कर्मचारी इ.वर टाकली तर त्यामध्ये आपणास अपेक्षित यश मिळू शकणार नाही. आपण मद्यपानावर संक्षिप्तपणे खालील उपाय सुचवू शकतो.

१) नशाबंदी कार्यक्रमाला सार्वजनिक व समाजकल्याण कार्यक्रमांमध्ये महत्वपूर्ण स्थान दिल्या गेले पाहिजे.

२) स्वयंसेवक संघटनाना आवश्यक मदत व अनुदान देण्यात यावे.

३) हॉटेल, कॅन्टीन, उपहारगृहे इ.मध्ये गुंगी आणणाऱ्या वस्तू न ठेवता इतर पोषक व स्वस्त पदार्थ उपलब्ध करून देण्याची व्यवस्था करण्यात यावी.

४) डॉक्टर किंवा वैद्यांनी गरज नसणाऱ्या लोकांनी मद्यपान करण्याची परवानगी देऊ नये.

- ५) शैक्षणिक स्थळे, मंदिरे, पवित्र ठिकाणे, सार्वजनिक उद्यान स्थळे, इ.जवळ दारुची दुकाने उघडण्याची अनुमती दिली जाऊ नये.
- ६) मद्यपानाविरुद्ध जनजागृती करणे अत्यंत आवश्यक आहे.
- ७) डॉ. शिवरावच्या मतानुसार श्रमिकांची कार्य करण्याची स्थिती केल्या गेली पाहीजे.
- ८) गरीबी नष्ट केली पाहीजे.
- ९) जीवनस्तराचा दर्जा वाढविण्यात यावा.
- १०) शिक्षणाचे स्तर वाढविले पाहीजे.

विवाह संस्थेशी निगडीत समस्या

विवाह संस्था:-

विवाह या शब्दाचा अर्थ वि + वह - वाहून नेणे, उचलून नेणे असा आहे. विवाहात वर वा वधू यापैकी कोणीही एकजण दुसऱ्या पक्षाकडून वाहून (उचलून) नेली जाते. विवाहास हिंदू धर्माने एक आवश्यक कर्तव्य ठरविले आहे. विवाह करून प्रजोत्पादन केल्याशिवाय मोक्षप्राप्ती नाही. हिंदू धर्माने एकूण सोळा संस्कार मान्य केले आहेत. त्यात विवाह हा एक आहे. हिंदू धर्माप्रमाणे 'लग्नगाठ' ही जन्मगाठ आहे. ती एकदा बांधली गेली की इहलोकात काय पण परलोकी पुढच्या जन्मी सुटत नाही-सोडता येत नाही. अशा तऱ्हेने विवाहाचे एकत्र बांधले गेलेल्या स्त्री-पुरुषाचे संबंध हे हिंदू धर्माप्रमाणे अतूट आहेत. विवाह ही एक निरंतर, कधीही तुटू न शकणारी आयुष्यातील घटना आहे. ते एक पवित्र बंधन (sacred blood). हिंदू धर्माच्या विवाहाबद्दलच्या या दृष्टिकोणाने हिंदू संस्कृतीवर (भारतीय) काही अत्यंत उपयुक्त असे परीणाम घडविले. विवाह हे एक पवित्र बंधन आहे. कधीही तुटू शकत नाही. या भावनेमुळे कौटुंबिक संघटन अत्यंत चांगले राहत असे. कोणत्याही कारणाने या बंधनातून सुटका नाही हे प्रत्येक व्यक्ती ओळखून असल्याने परस्पराशी जुळवून घेण्यात येत असे व त्यामुळे घटस्फोट (विवाह-विच्छेद) होऊन कुटूंब मोडण्याचे प्रसंग येत नसते.

मुसलमान धर्माच्या विवाहाबद्दलचा दृष्टिकोण फार वेगळा आहे. विवाह हे पवित्र बंधन मानले जात नाही. विवाह म्हणजे एक स्त्री व पुरुष यांचेमधील करार होय. करार हा कोणत्याही पक्षास मर्जीनुसार मोडता येतो.

ख्रिश्चन धर्मातील कॅथॉलिक पंथात विवाह हा हिंदू धर्माप्रमाणेच 'पवित्रबंधन' आहे. तर प्रोटेस्टंट पंथात विवाह ही एक स्त्री-पुरुष यांच्यातील तडजोड आहे.

व्याख्या:-

गिलीन आणि गिलीनच्या मते “विवाह हा प्रजोत्पादनासाठी कुटुंबाच्या निर्मितास संमतीदर्शक विधी आहे.”

गिलीन व गिलीन यांच्यामते प्रजोत्पादन हा विवाहाचा हेतू आहे व ते करण्यासाठी नविन कुटुंबाची स्थापना करण्यास विवाहाचे विधीद्वारा सामाजिक संमती दिली जाते.

मुजुमदार व मदान यांच्या मते [दिवाणी](#) किंवा धार्मिक विधीद्वारा स्त्री-पुरुषांनी तसेच लैंगिक संबंध व तदनुषंगीक आर्थिक व सामाजिक संबंध प्रस्थापित करणे म्हणजे विवाह. मग तो विधी धार्मिक किंवा [दिवाणी](#) कोणताही असो त्याद्वारा संमती प्रदान करणे हे महत्वाचे आहे.

एल्मर यांच्या मते, ‘विवाह हा असा एक समाज संमत विधी आहे की, ज्यामुळे स्त्रीस व पुरुषास एकत्र आणून एक नवीन जैविक व सामाजिक कुटुंब स्थापले जाते.’

विवाह कायदा व धर्म स्विकृत संबंध मानून त्यात पती-पत्नी व मुले या सर्वांच्या कर्तव्याचा व अधिकाराचा अंतर्भाव होतो असे म्हटले आहे. स्त्रीपुरुष संबंध विवाहाने स्वीकृत केले जातात व त्यांना प्रजोत्पादनास संमती मिळते. विवाहबाह्य प्रजोत्पादन कोणत्याच समाजात संमत नाही. त्यामुळे विवाह कोणत्या ना कोणत्या स्वरूपात प्रत्येक समाजात आढळतो.

विवाहाचा उद्देश व महत्व:-

- १) विवाहाचा उद्देश मानवी गरजांची पूर्तता करणे हा असून यामुळे समाजातील प्रत्येक व्यक्तीस त्या पूर्ण करण्याचा मार्ग दाखवून समाजात सुव्यवस्था राखली जाते.
- २) मानवाची ही गरज पूर्ण करण्याकरीता विवाहसंस्था काही धार्मिक/विधीयुक्तरूपाने त्यास सामाजिक संमती देत असते.
- ३) स्त्री-पुरुषाने एकत्र येऊन प्रजोत्पादन करण्यास व त्यासाठी नविन कुटुंब स्थापण्यास विवाहसंस्था संमती देते.
- ४) प्रजोत्पादनाबरोबरच मुलाचे पालन-पोषण व संगोपनाची जबाबदारी स्त्री-पुरुषाकडे विवाहाद्वारा येते.
- ५) विवाहाद्वारा निर्माण झालेल्या नविन कुटुंबात आर्थिक व सामाजिक संबंध प्रस्थापित केले जातात व समाजात ते एक घटक मानले जातात.
- ६) विवाहामुळे स्वैराचाराला निर्बंध घातला व सुव्यवस्था टिकविली जाते.

विवाहसंस्था सर्वत्र आढळते हे खरे असले तरी प्रत्येक समाजात तिचे स्वरूप भिन्न आढळते.

विवाहसंस्थेची निर्मिती:-

विवाहाची निर्मिती कशी झाली याबद्दल निश्चित माहिती मिळणे कठीण आहे. ‘ऋषींचे कुळ व नदीचे मूळ शोधू नये.’ अशी म्हण आहे. तद्वत्तच या सामाजिक संस्थांच्या बाबतीत म्हणता येईल.

विवाहसंस्थेत एवढे भव्य रूप पाहून तिच्या उगमाचा विचार करतांना नदीचे मूळ शोधतांना जशी परिस्थिती होते. तशीच होणार दुसरे असे की, भौतिक वस्तूचे मूळ शोधणे फारसे अवघड नाही. परंतु लाखो वर्षांपूर्वी मानवी समाज कसा राहत होता हे शोधून काढणे कठीण आहे. तथापि, कल्पनेच्या सहाय्याने मनुष्य या बाबतीत अंदाज बांधू शकतो. पूर्वी समुहविवाह होते असे मानले जाते. त्यापूर्वीचा काळ स्वैराचाराचा मानला जातो. त्यात स्त्री-पुरुष संबंधावर कोणतेच बंधन नव्हते. नंतर समुहातील सर्व बायका व पुरुष हे परस्परांचे पती-पत्नी मानले जात पण यामुळे समुहात लैंगिक संबंधावरून तसेच पालनपोषणाचे जबाबदारीवरून भांडणे झाली असावीत त्यामुळे एखाद्या व्यक्तीस या संबंधावर काही बंधन घालावेसे वाटले असेल त्यातूनच पुढे विवाहसंस्थेचा विकास होऊन स्त्री-पुरुष संबंध व मुलाचे पालन-पोषण यावर सामाजिक नियंत्रण निर्माण केले गेले, इतकेच नव्हे तर केवळ कामपूर्तीसाठीच विवाह मानला गेला नाही तर त्या वृत्तीचे विवाह संस्थेद्वारा उदात्तीकरण केले गेले. कामपूर्ती हा विवाहाचा दुय्यम हेतू प्रजोत्पादन करणे हा मूळ हेतू व त्यामुळे मोक्षप्राप्ती होते. त्याशिवाय मनुष्य जन्म-मृत्युच्या फेऱ्यातून सुटू शकत नाही. हा हिंदूधर्माचा दृष्टीकोन लक्षात ठेवण्यासारखा आहे.

विवाहाचे उत्पत्तीबाबत हर्बर्ट स्पेन्सरने विकासवादी सिद्धांत मांडला त्याच्या मते अनाचारापासून तो एकविवाहापर्यंत विवाह विकसित होत गेला. पुढे मॉर्गनने पण हा सिद्धांत मानता येत नाही असा यावर आक्षेप आहे. कारण आजही अनेक आदिवासी समाजात एकविवाह प्रचलित आहे. दुसरे असे की अनेक पक्षी व पशू यांच्यातसुद्धा स्वैराचार नसून एकसंबंध असल्याचे शास्त्रज्ञ मानतात.

विवाहाचे प्रकार:-

विवाहसंस्था सर्वत्र आढळते हे खरे असले तरी प्रत्येक समाजात स्वरूप वेगवेगळे आढळते. त्यावरून विवाहाचे काही प्रकार मानले जातात. त्याच्या विचार करू.

विवाहाचे प्रकार वेगवेगळ्या आधारावर करता येतात.

अ) विवाह किती व्यक्तींशी केला जातो.

(१) एक विवाह (२) बहु विवाह

ब) विवाह करणाऱ्या व्यक्तीमधील पूर्वसंबंध.

(१) रक्तसंबंध विवाह. उदा. आते-मामे भावंड विवाह.

(२) नातेसंबंध विवाह. उदा. दीर विवाह, मेव्हणी विवाह.

क) विवाहासाठी जोडीदार प्राप्त करण्याच्या विवाहपद्धती.

(१) उमेदवारीद्वारा विवाह (२) अपहरण विवाह

(३) चाचणी विवाह (४) क्रय विवाह

(५) अदलाबदल विवाह (६) पलायन विवाह

(७) अनादर विवाह

विवाहाचे दोन मुख्य प्रकार आहेत.

१) एक विवाह (Monogamy)

२) बहु विवाह (Polygamy)

बहुविवाहाचे दोन मुख्य प्रकार आहेत.

१) बहुपत्नी विवाह (Polygamy)

२) बहुपती विवाह (Polyandry)

१) एकविवाह (Monogamy):-

“एक विवाह पद्धतीच्या विवाहास म्हणतात ज्यामध्ये एकावेळी एकच स्त्री किंवा पुरुषांशी विवाह केला जातो.”

एक विवाहामध्ये प्रथम पत्नी/पती मरण पावल्यावर दुसरे लग्न करता येते. पण तसे केल्यास त्यास बहु विवाह म्हणत नाहीत.

२) बहुविवाह प्रथा (Polygamy):-

एकाच वेळी एकापेक्षा जास्त स्त्री किंवा पुरुषांशी विवाह करण्याच्या पद्धतीस बहु विवाह पद्धती म्हणतात.

बहुविवाह पद्धतीचे पुढील मुख्य दोन प्रकार आहेत.

(१) बहुपत्नी विवाह प्रथा (Polygamy)

(२) बहुपती विवाह प्रथा (Polyandry)

(१) बहुपत्नी विवाह (Polygamy):-

बहुपत्नी विवाह प्रथेत एक पुरुष एकाच वेळी अनेक स्त्रियांशी विवाह करतो या प्रथेत बायकांची संख्या किमान दोन व कमाल कितीही असू शकते.

(२) बहुपती विवाह (Polyandry):-

बहुपती विवाह प्रथेत एक स्त्री एकाच वेळी अनेक पुरुषांशी विवाह करण्याच्या पद्धतीस बहुपती विवाह पद्धती असे म्हणतात.

ही विवाहाची प्रथा फारच थोड्या प्रमाणात अस्तित्वात आहे. भारतात ही प्रथा खासी, तोडा इ. जमातीत प्रचलित आहे. ह्या पद्धतीचे मुख्य दोन प्रकार प्रचलित असल्याचे आढळते.

अ) भ्राता बहुपति विवाह (Fracternad Polygandry)

आ) अभ्राता बहुपति विवाह (Non-fracternad Polyandry)

वैशिष्ट्ये:-

भारतवर्षातच नव्हे तर जगात सर्व जमातीत बहुपती विवाह बहुपत्नी विवाहपेक्षा काही कमी रुढ नाही.

भारतातील मर्यादीत क्षेत्रात बहुपति विवाह प्रचलित आहे. ही प्रथा केरळमधील टियान, कुसम्ब, कोट, लडाखी बोट, निलगीरी पर्वतातील तोडा व डेहराडून जिल्ह्यातील जॉनसार-बावरच्या खार्सी जमाती इ. ठिकाणी भारताच्या दक्षिणेकडे राहणाऱ्या नायर लोकामध्ये ही प्रथा प्रचलित आहे व आजसुद्धा अशी अनेक उदाहरणे सापडतात.

बहुपती विवाहात एक स्त्री अनेक पतीबरोबर विवाहसंबंध स्थापित करते. हे आपसात बंधू असू शकतील व नसतीलही बंधूच्या व्यतिरिक्त एका समुहातील दुसऱ्या व्यक्तीसुद्धा एकत्र येऊन हा विवाह करतात. स्त्रीवर प्रत्येक भावाचा अधिकार राहतो, परंतु थोरल्या भावाचा अधिकार सर्वात जास्त मानला जातो. ज्याठिकाणी एका कुटुंबात एकापेक्षा अधिक स्त्रिया आहेत त्या ठिकाणी प्रत्येक भावाला आपल्या सर्व भावजयाबरोबर शारीरिक संबंध ठेवण्याचे स्वातंत्र्य असते. मातृसत्ताक पद्धतीमध्ये स्त्री आपल्या पतीला स्वतःच निवडते व प्रत्येक पतीजवळ पाळी-पाळीने काही दिवस राहते. परंतु ज्यावेळी ती एका पतीबरोबर असते त्यावेळी दुसऱ्या पतीचा तिच्यावर कोणताही अधिकार चालत नाही. अपत्ये किंवा संपत्तीच्या बाबतीत थोरल्या भावाचा/पहील्या पतीचा इतर भावापेक्षा/पतीपेक्षा तुलनेने अधिक अधिकार असतो. घटस्फोट (विवाहाच्छेदाचा) अधिकार स्त्री व पुरुष दोघांनाही असतो.

कारणे:-

बहुपती विवाह पद्धती समाजात रुढ होण्यास अनेक घटक कारणीभूत आहेत.

१) समाजात स्त्रियांचे प्रमाण कमी असल्यास विवाहाची ही पद्धती रुढ होणे अटळच होते. जीवन कलह कठीण असलेल्या अनेक लोकांत सुरवातीला मुलीचा वध (Infanticide) करण्याची प्रथा होती. त्यामुळे समुहाची संख्या मर्यादित राहत असे तसेच जेथे दिर्घ काळापासून बहुपती विवाह प्रथा रुढ आहे. त्या समाजातील स्त्रियांची प्रजोत्पादन क्षमता कमी झाल्याने व त्यात मुलीचे प्रमाण कमी झाल्यानेही पद्धती रुढ होण्यास पोषक परिस्थिती निर्माण झाली.

२) वधुमुल्य प्रथा ज्या समाजात प्रचलित आहे. तेथे एका व्यक्तीस बायको मिळविण्यासाठी आवश्यक त्या वस्तू/मुल्य गोळा करण्यास अति कष्ट पडतात. किंबहुना स्वतःचे अस्तित्त्व टिकवून बायकोसाठी दक्षिणा देण्यास शिल्लक टाकणे सर्वसाधारणपणे अशक्य होते. त्यामुळे कुटुंबातील मोठा भाऊ वधुमुल्य गोळा करतो, त्याला या कामात इतर सर्व भावांनी मदत केली असल्याने व स्वातंत्र्यरित्या वधुमुल्य देऊन लग्न करण्याची कोणातच ऐपत नसल्याने साहाजिक

मोटया भावाच्या बायकोवर सर्वांचा हक्क चालतो. याचा अतिरेक लग्नानंतर नवऱ्यास झालेल्या भावांचाही त्या बायकोवर हक्क मानण्यात झालेला दिसून येतो.

३) संघर्षमय जीवन असलेल्या अनेक समाजात शिकार व मासेमारी उपजिवीकेची प्रमुख साधने असल्याने पुरुष वर्ग कामासाठी दिर्घकाळ घरापासून दूर राहतो. अशावेळेस स्त्रिया व मुले याचे संरक्षण व संगोपण कठीण होते. अशा परीस्थितीत अनेक पति एकाच स्त्रिशी विवाह करित असल्याने आळीपाळीने कुटुंबाच्या संरक्षणाचे व संगोपणाचे कार्य करतात.

बहुपती विवाह प्रथेत पितृत्व निश्चित करण्याच्या वेगवेगळ्या पद्धती आहेत. कोटे आळीपाळीने पहिले मुल मोटयाचे, दुसरे मुल दुसऱ्याचे असे पितृत्व प्रदान केले जाते. तर कोटे-कोटे एका विशिष्ट सामाजिक विधी करणाऱ्यास त्या होणाऱ्या अपत्याचा पिता समजले जाते. या पद्धतीत कोटे-कोटे पत्नी आळीपाळीने एक-एका पतिकडे राहण्यास जाते तर कोटे पति आळीपाळीने पत्निकडे राहण्यास येतात व पत्नि एकाच घरात कायमची राहते.

प्रकार:- भारतवर्षात बहुपती विवाहाचे दोन प्रमुख प्रकार आहेत.

१) भ्रातृ बहुपति विवाह (Adelphic/ fraterad Polyandry):-

जेव्हा एकापेक्षा अधिक बंधु एकाच स्त्री शी विवाह करतात तेव्हा त्याला “भ्रातृ बहुपति विवाह” असे म्हणतात. या प्रकारचा विवाह निलगिरी विभागात तोडा व जौनसार बावरच्या खासी जमातीत प्रचलित आहे.

अ) तोडा (Todas):-

तोडा लोकात जेव्हा एखाद्या व्यक्तीचा विवाह कोणत्या तरी एखाद्या स्त्री शी होतो तेव्हा त्याचे सगळे बंधू, नंतर जन्मलेलेसुद्धा, त्या स्त्रीचे पति समजले जातात. हे सगळे सख्ये/गोत्र भाईबंध देखील असतात. पत्नी जेव्हा गर्भवती होत असे तेव्हा सर्वात मोठा पति घनुपटाबाण घेऊन ‘पुरसुरपिने’ (Pursurpimi) नावाचा एक संस्कार करित असे. सामाजिकदृष्टीने तो त्यामुळे त्या बालकाचा पिता समजला जात असे. स्त्री दुसऱ्यावेळी गर्भवती राहिल्यानंतर दुसरा पति तसाच संस्कार करित असे व दुसऱ्या सन्मानाचा पिता होत असे व हा क्रम चालत असे. सामाजिकदृष्टीने पिता बनण्याकरीता व पित्याचे अधिकार प्राप्त करून घेण्याकरीता या संस्काराचे विशेष महत्त्व आहे.

उदा. ‘A’ पतीने हा संस्कार जर केला असेल व जो पर्यंत ‘B’ हा पुन्हा संस्कार करित नाही तोपर्यंत जितकी मुले उत्पन्न होतील ती सर्व ‘A’ पतीची/पित्याची समजली जातील. ‘A’ च्या मृत्युनंतरही जोपर्यंत दुसरा पती संस्कार करित नाही. तोपर्यंत निर्माण होणारी संतती ‘A’ चीच समजली जाई. वेगळ्या शब्दात पिता होणे हा संस्कार होण्यावर अवलंबून आहे. जर क्रोणी या संयुक्त कुटुंबातून वेगळा झाला तर तो मुलाचा पिता/पत्नीच्या पती राहत नाही. कुटुंबामध्ये बहुधा एकापेक्षा अधिक स्त्रियांशी विवाह करण्याची भावांना परवानगी मिळत नाही.

ब) भ्रातृ बहुपति विवाहाचे दुसरे प्रमुख उदाहरण जौनसार-बावरच्या जमातीचे आहे. खासी लोकांत जेव्हा थोरला भाऊ विवाह करतो तेव्हा त्याची पत्नी सर्व भावाची पत्नी समजली जाते.

अथवा एकदा छोटा भाऊ मोठा झाल्यानंतर दुसऱ्या स्त्री शी जर त्याने विवाह केला तर, मोठया भावाची बायको व धाकटया भावांच्या बायका समजल्या जातात. जॉनसार-बावरच्या सामाजिक 'दस्तूर-उलअम्ल' (Dastoor-Ulaml) कायद्याप्रमाणे कोणत्याही धाकटया भावाला आपल्याकरीता वेगळया स्त्री शी/अधिक स्त्रीयांशी विवाह करण्याची आज्ञा नाही. जरी विवाह झाल्यानंतर एक स्त्री सर्व भावांची बायको समजली गेली तरी मोठया भावाचा तिच्यावर जास्त अधिकार चालतो.

(२) अभातृ बहुपति विवाह (Nonfraternal Polyndry):-

हा बहुपति-विवाहाचा दुसरा प्रकार आहे. या प्रकारच्या पद्धतीस सर्व पती भाऊ असणे आवश्यक नाही. स्त्री भावांना सोडून दुसऱ्या कोणत्याही व्यक्तीला पती म्हणून निवडू शकते. स्त्री वेगवेगळया वेळी आळीपाळीने त्यांच्या घरी जाऊन राहते. किंवा पती वेगवेगळया वेळी आपल्या कुटुंबात राहून पत्नीच्या घरी जाऊन राहतात. जेव्हा स्त्री एका पतीबरोबर राहते. तेव्हा इतर पतीचा तिच्यावर अधिकार चालत नाही. मलबारातील नायर लोकांत (Nairs) ही अभातृ बहुपति विवाहाची पद्धत आहे. या शतकाच्या प्रारंभापर्यंत मलबारमधील नायर लोकांत ही चाल रुढ होती. या पद्धतीत सर्व सत्ता स्त्रीच्या हातात असल्यामुळे याला 'मातृसत्ताक' बहुपति विवाह (Matriarchal Polyandry) म्हणतात. या ठिकाणी पती हे बंधू नसतात. सामान्यपणे एका नायर मुलीचा विवाह एका/अधिक नबुंद्री मुलाशी करून दिला जातो. विवाहानंतर मुलगी आपल्या कुटुंबातच राहते/पतीला आपल्या घरी येऊन राहण्याची आज्ञा देते. पत्नीच्या संपत्तीवर/मुलावर पित्याची अधिकार चालत नाही. कुटुंबप्रमुखाच्या देखरेखीखाली हे सर्व राहतात. पती आपसात भाऊ नसल्यामुळे मुलांच्या पितृवंशाचा पत्ता लागणे असंभवनिय आहे. अशा परीस्थितीत मुले आपल्या आईचेच वंशज ठरतात. डॉ. ऐयप्पन यांच्या विचाराप्रमाणे केवळ ईआंगू (langu) जमातीतच अभातृ बहुपति विवाह प्रचलित आहे.

बहुपति विवाह या प्रथेचे दुष्परिणाम लक्षात घेणे आवश्यक आहे. 'मुलाची संख्या कमी होणे' (कमी अपत्ये जन्मास येणे) हा या पद्धतीचा प्रमुख दुष्परिणाम आहे. पतीची संख्या जितकी अधिक असते, तितकी पत्नीची प्रजोत्पदनाची शक्ती कमी होते हे एक प्राणीशास्त्रीय सत्य आहे. एवढेच नाही तर मुलीपेक्षा अधिक मुलेच जन्मतात. याचा स्वाभाविक परीणाम बहुपति प्रथेचे चक्र नेहमीकरीता चालू राहते. स्त्रीयांच्या शारीरिक स्वास्थांच्यादृष्टीने गुप्तरोगांमुळे विवाह विच्छेदांची (घटस्फोट) संख्या वाढते.

(३) रक्तसंबंध विवाह:-

या विवाहप्रकारात विवाह करतांना काही ठराविक रक्तसंबंधी नात्यात विवाह केला जातो.

उदा. आते-मामे भावंडाचा विवाह.

(४) नातेसंबंध विवाह:-

या विवाह प्रकारात विवाह करतांना नात्यातील व्यक्तींना प्राधान्य दिले जाते. जसे, दिर विवाह किंवा मेव्हणी विवाह. ह्यात पहिल्या पतीनंतर त्याच्या धाकटया/मोठया भावाशी विवाह केला जातो. दुसऱ्या प्रकारात पत्नीचे पश्चात तिच्या बहिणीशी विवाह केला जातो.

(५) जोडीदार प्राप्तीच्या पद्धतीने विवाहाचे पुढील प्रकार पडतात.

अ) उमेदवारीद्वारा विवाह:-

या प्रकारात मुलगा मुलीच्या घरी अनेक आठवडे राहतो. व दोघांचे पटल्यास लग्न होते. पण दोघांचे जमत नाही असे वाटले तर मुलगा मुलींच्या वडीलांना तेथे राहिल्याबद्दल पैसे देतो. हा प्रकार कुकी जमातीमध्ये आढळतो.

ब) अपहरण विवाह:-

यात मुलीस पळवून नेतात व विवाह होतो. हा प्रकार आता रुढ नाही. कारण कायद्याने ह्या प्रकारास बंदी घालण्यात आली आहे. हा प्रकार गोंड, भिल्ल, हो, नागा जमातीत आढळतो.

क) चाचणी विवाह:-

यात मुलाच्या धैर्याची व शौर्याची परीक्षा घेतली जाते. भिल्ल जमातीत हा प्रकार अजूनही प्रचलित असून होळीच्या सणाच्या वेळेस स्त्रियास एका खांब्याच्या भोवती नाचतात. खांब्यास वरती नारळ व गुळ बांधलेला असतो. मुलीच्या विरोधास न जुमानता मुलाने खांब्यावर चढून गुळ खाऊन नारळ फोडायचा असतो.

ड) क्रय विवाह:-

यात मुलीची किंमत तिच्या पालकास द्यावी लागते. नागा जमातीत व मध्यभारतातील जमातीत ही पद्धतीत रुढ आहे. मुलीची किंमत पैसे देऊन किंवा वस्तूचे रूपात दिली जाते.

इ) अदलाबदल विवाह:-

वधू मुल्य देऊ न शकल्यास दोन्ही घरच्या मुलीची अदलाबदल करूनही विवाह केला जातो. ही पद्धती बहुतेक सर्वत्र आढळते.

ई) पलायन विवाह:-

यात दोघेही पळून जातात त्यांना समाजाद्वारा विवाह करण्याची संमती दिली जाते.

उ) अनादर विवाह:-

ह्या प्रकारात अपहरणाने विरुद्ध प्रकार असतो. येथे मुलगी मुलाच्या घरात जबरदस्तीने राहते व नाईलाजाने वधू म्हणून स्विकारली जाते. हा प्रकार 'बिरहोर' व 'हो' या जमातीत आढळतो.

विवाहाचे वरील प्रकारांशिवाय हिंदू धर्माप्रमाणे प्राचीन काळी आठ प्रकारचे विवाह होत असत ते म्हणजे पिशाच्च, असूर, राक्षस, दैव गांधर्व प्राजापत्य ब्राम्ह आणि आर्य हे होत.

विवाह नियमनाची बंधने:-

विवाहाच्या वरील सर्व प्रकारावरून प्रत्येक समाजाने विवाहाच्या ठराविक प्रकारांनाच मान्यता दिल्याचे लक्षात येईल. याचाच अर्थ असा की व्यक्तीने कोणाशी लग्न करावे वा करू नये यादृष्टीने समाजाने बंधने घातलेली आढळतात. विवाहसंस्थेचा उद्देश व्यक्तीच्या गरजांची पूर्ती, सामाजिक संबंध उत्तम राखून व्यक्ती व समाजाची साधने हा आहे. यामुळे भूतलावरील प्रत्येक मानवी समाजात विवाहसंस्था आढळते. कोटेही याबाबतीत अनियंत्रित संबंध आढळत नाहीत. म्हणूनच प्रत्येक समाजात विवाहसंस्थेद्वारा व्यक्तीने लैंगिक पूर्तीसाठी कोणाशी संबंध जोडावे या दृष्टीने नियम केलेले आढळतात. या नियमाद्वारा वधू व वर निवडीचे बाबतीत अनेक संकेत/नियम आढळतात. या नियमांना धर्माचे तसेच समाजिक नीति व मान्यता याचे अधिष्ठान आढळते. विवाहाचे हे नियम दोन प्रकारचे आहेत. एका नियमाद्वारे व्यक्तींना ठराविक मर्यादेच्या बाहेर लग्न करावे असा नियम असेल यास बहिर्विवाह (exogamy) असे म्हणतात. अंतर्विवाहचे पुढील प्रकार आहेत.

१) अंतर्विवाह:-

या पद्धतीत ठराविक क्षेत्रातूनच वधू वा वर निवडण्याचे बंधन असते. या निर्देशित क्षेत्राचे आत निवड करावी लागते. प्रत्येक देशात हे क्षेत्र संस्कृतीनुरूप भिन्न असते. अंतर्विवाह बंधनाचे खालीलप्रमाणे निरनिराळे प्रकार आहेत.

अ) जाती अंतर्विवाह:-

यात आंतरजातीय विवाहावर बंधन असते. दोन भिन्न जातीच्या व्यक्ती परस्परांशी लग्न करू शकत नाहीत. त्याच्या जातीत योग्य वर नसला तरी स्वजातीयच विवाह करावा लागतो. या निर्बंधामुळे अनेक जातीत वाईट चाली व प्रथा निर्माण झाल्याचे आढळते.

ब) वर्ग अंतर्विवाह:-

यात एका मुलीचे/मुलाचे त्याच वर्गात लग्न झाले पाहिजे असे बंधन असते. उदा. कनिष्ठ वर्गाच्या मुलीचे लग्न कनिष्ठ वर्गातल्याच मुलाशी करावे. या बंधनामुळे पुष्कळांदा चांगल्या वरास/वधूस आपल्या वर्गातूनच असतील तसे जीवनसाथी निवडावे लागतात.

क) धर्म अंतर्विवाह:-

या प्रकारात दुसऱ्या धर्माचे जीवनसाथी निवडण्यास बंदी असते. प्रत्येकाने स्वधर्मीय जीवनसाथी निवडावा असा संकेत असतो.

ड) वंश अंतर्गत विवाह:-

यात एका वंशातील लोकांनी त्याच वंशातील वर/वधू निवडावा असे बंधन असते. ह्यामुळे वंशाची शुद्धता टिकते असे मानले जाते.

याशिवाय अंतर्समुदाय (Inter Community) विवाहपण मान्य नसतात. उदा. महाराष्ट्रीय ब्राम्हण व तेलंगी ब्राम्हण यांच्यात विवाह झाले तरी ते फारसे रुजलेले आढळत नाही.

अशातऱ्हेने वर/वधू निवडण्यास संमती देऊन वरील प्रकारे निवडीवर नियंत्रण घालतात. याउलट निषेधवर्धक (Negative) नियंत्रणे असतात. या प्रकारात अशा तऱ्हेने लग्न करण्यास विरोध केलेला आढळतो. याचे दोप प्रकार आहेत.

१) बहिर्विवाह

२) सपिंड विवाह बंदी

१) बहिर्विवाह:-

याचा अर्थ समुहाच्या बाहेर विवाह करणे हा आहे. ही पद्धत बऱ्याच देशात प्रचलित आहे. मुख्यतः सगोत्र विवाहास बंदी असते. बहिर्विवाहात दुसरे नविन रक्त त्या समुहात येण्याची आवश्यकता मानली जाते. तसेच दुसऱ्या समुहात मुली दिल्याने व दुसऱ्या समुहातील मुली केल्याने समुहाबाहेर इतर समुहाशी सलोख्याचे संबंध राहतात. दुसरे असे की, कोणत्याही समुहात स्त्री-पुरुष प्रमाण विषम असले तरी समस्या निर्माण होत नाही.

२) सपिंड विवाह बंदी:-

एकाच रक्तसंबंधात लग्न करण्यास यात बंदी असते. त्यामुळे भाऊबहिणी, चुलत/मावस भाऊबहीण वा इतर नातेवाईक यांच्यात विवाह होऊ शकत नाही.

अशा तऱ्हेने समाजात विवाह संस्थेद्वारा गरजपूर्तीचे कार्य व त्यासाठी सामाजिक नियमन केले जाते.

विवाहविषयक समस्या:-

हिंदू विवाहपद्धतीमुळे अनेक सामाजिक समस्या निर्माण झाल्या. त्यापैकी काही ठळक समस्या खालीलप्रमाणे-

१) बालविवाह:-

जुन्याकाळी घरातील माणसे मुलाचे लग्न आईच्या पोटाला कुंकू लावून ठरविले जात असल्याच्या गोष्टा सांगत. मुलगा अथवा मुलगी झाल्यास माझ्या मुली अथवा मुलासोबत लग्न करू हे ते मुल जन्म जन्मण्यापूर्वी ठरत असे. बालविवाहाची भारतात फार जुनी प्रथा आहे. ती का अस्तित्वात आली. याला वेदादी ग्रंथात बालविवाहाचा उल्लेख आढळत नाही. तथापि मुलापेक्षा मुलगी लहान असावी असे मात्र नमुद केलेले आढळते परंतु सोळा वर्षाची कन्या असतांना तिचा विवाह करावा असे धर्मशास्त्रात आढळते. पुढे पुढे मुलीच्या लग्नाचे वय घटत जाऊन ते चार वर्षापर्यंत आले.

बालविवाहाची कारणे:-

१) धर्मशास्त्राचा आधार :-

मनुस्मृती व पाराशरस्मृती या धर्मग्रंथांमध्ये कन्या रजस्वाला होण्यापूर्वीच तिचा विवाह करावा असे नमूद केले आहे.

२) हुंडापद्धती:-

मुलीचे वय जास्त असल्यास मुलगापण मोठा पहावा लागेल व जितका मुलगा मोठा तितकी त्याची वरदक्षिणा जास्त.

३) एकत्रकुटुंब पद्धती:-

मुलीचे अगदी लहानपणी लग्न केल्याने ती सासरी चांगली मिसळून वागते, तिला सासरच्या घराबद्दल, माणसाबद्दल सहवासामुळे जास्त आपुलकी वाटते.

४) जननिंदेचे भय:-

एकदा बालविवाहाची प्रथा रुढ झाल्यावर प्रत्येकास त्याप्रमाणे वागावे लागे. न वागल्यास जननिंदेस तोंड देण्याचा प्रसंग होई व मुलीच्या लग्नास अधिक कष्ट पडत.

५) कौमार्य नष्ट होण्याची भिती:-

मुलगी जास्त मोठी झाल्यास तिचे कौमार्य नष्ट होण्याची भिती असे व मग विवाह होणे जड जाई. त्यामुळे मुलगी वयात येण्यापूर्वीच लग्न केले जाई.

६) प्रतिष्ठेचा प्रश्न:-

मुलीचे लहान वयात लग्न होणे ही एक प्रतिष्ठीत बाब समजली जाई व स्वप्रतिष्ठा राखण्यासाठी मुलीचा विवाह लवकर केला जाई.

७) मुलीच्या पोषणाचा भार कमी करणे:-

मुलगी घरात फार मोठी होऊ दिली तर तिच्या पालनपोषणाचा भार मातापित्यावर पडे. पुष्कळदा लवकर लग्न करण्याचे कारण खर्चात कपात, मुलगी दुसऱ्याचे धन आहे, ती ज्याची त्याला योग्य वेळी देणे इष्ट असेही सांगण्यात येत असे.

बालविवाहाचे परिणाम:-

बालविवाहाचे अत्यंत दुरगामी परिणाम हिंदू समाजावर झाले ते असे-

१) अति लहान वयात लग्न झाल्याने लहान वयातच मुले होत. की ज्यावेळी शारीरिकदृष्ट्या ती मुलगी आई होण्यास संपुर्णतः असमर्थ असे. त्यामुळे समाजात बालमृत्यु, मातृमृत्यु याचे प्रमाण वाढत असे व होणारी मुले नाजूक प्रकृतीची व रोगी असत.

२) लहान वयात साधारण अकरा वर्षापासूनच मुलगी प्रजोत्पादनास सुरवात करित असल्याने लोकसंख्या अफाट वाढली.

३) अगदी लहान वयात लग्न झाल्याने मुलांची तथा मुलीची शारीरिक व मानसिक वाढ पूर्ण झालेली नसे. पुढे त्यात काही दोष असले तरी त्या मुलीस वा मुलास संसार करावा लागे. कित्येकदा विषम जोडपी झाल्याचे मागाहून लक्षात येई.

४) अति लहान वयात मुलीचे लग्न झाल्याने समाजात बालविधवांचे प्रमाण वाढले कारण मुलांच्या मृत्युचे प्रमाण पंधरा वर्षांच्याखाली जास्त असते.

५) व्यक्तिमत्व विकासात अडचणी येई. ज्या वयात खेळावे, बागडावे, जीवनाची मजा लुटावी त्या वयात पायात लग्नाची बेडी अडकवून मुलींना अकाली प्रौढत्व लादून समाजात वागविले जाई.

बालविवाहाविरुद्ध आंदोलन व कायदे:-

बालविवाह प्रथा बंद करण्यास राजा राममोहन रॉय, ईश्वरचंद्र विद्यासागर यांनी पुढाकार घेतला. १८४६ च्या कायद्याप्रमाणे दहा वर्षांच्या आतील पत्नीशीसुद्धा शरीरसंबंध केल्यास कायद्याने तो बलात्कार समजला जाई व शिक्षा होई. १९२९ साली इंग्रज सरकारने कायदा करून बारा वर्षांखालील मुलगी व पंधरा वर्षांखालील मुलाच्या विवाहास बंदी केली व हाच शारदा कायदा म्हणून प्रसिद्ध आहे. हा कायदा १९२९ नंतर १९४९ मध्ये पुन्हा दुरुस्त करण्यात आला.

त्यानुसार हा कायदा जम्मू व काश्मिर सोडून भारतातील सर्व प्रदेशातील नागरीकांस लागू आहे.

या कायद्याप्रमाणे मुलाचे विवाहाचे वेळी वय अठरा पूर्ण व मुलीचे पंधरा पूर्ण असणे जरूर आहे. या अटीचा भंग करणाऱ्यास कारावास तथा दंडाची शिक्षा होते. या कायद्यातले प्रमुख दोष खालीलप्रमाणे आहेत.

१) या कायद्याच्या विरुद्ध झालेले विवाह कायदाबाह्य वा अस्विकृत होत नाहीत. त्यामुळे थोडाबहुत दंड सोसूनही लोक बालविवाह करतात.

२) दंडाची रक्कम जास्तीत जास्त एक हजार रुपये आहे. ज्या समाजात अगदी सर्वसामान्य माणूस याहून मोठी रक्कम हुंडा म्हणून देतो त्याला एक हजार रुपये दंड म्हणजे काहीच नाही.

३) कायद्याचे उल्लंघन केले म्हणून कोणी अर्ज केल्यासच त्यावर कारवाई केली जाते. कोर्ट वा पोलिस कायदा मोडल्याची नोंद घेत नाहीत. त्यामुळे अनेक बालविवाह होऊन त्यावर कारवाई केली जात नाही.

अशा तऱ्हेने या कायद्यात अनेक पळवाटा राहिल्याने बालविवाहाची प्रथा बंद करण्यास तो निष्प्रभ ठरला आहे.

२) जरठकुमारी विवाह:-

हिंदू विवाहपद्धतीमुळे निर्माण झालेली दुसरी समस्या जरठकुमारी विवाहाची आहे. मुलगा व मुलगी यात कमीतकमी तीन व जास्तीत जास्त अकरा वर्षांचे अंतर असावे असे शास्त्रात आहे. परंतु हुंडा पद्धतीसारख्या अनेक दुष्ट चालीमुळे जे पालक जास्त हुंडा देऊन तरुण मुलगा आपल्या मुलीसाठी शोधू शकत नाही. तेव्हा नाईलाजाने वयाने फार मोठ्या असलेल्या माणसास आपली मुलगी देतात. ती मुलगी त्या माणसाची कन्या शोभेल इतके अंतर कधी-कधी त्यांच्या वयात असते. या विषय विवाहामुळे समाजात बालविधवांचे प्रमाण वाढले व स्त्री अनैतिक मार्गाकडे वळण्याचा जास्त धोका निर्माण झाला. स्त्री वर हा अन्याय आहे या विवाहाबद्दल प्रतिकूल मत निर्माण करण्यास यादृष्टीने पुढिल दोन प्रतिबंधक कायदे उल्लेखनीय आहेत.

१) विधूर - पुनर्विवाह विधेयक (Widowers Remarriage Bill, 1954) विधूरांनी कुमारीकांशी विवाह करण्यास बंदी.

२) प्रौढ-कुमारी विवाह विरोधक विधेयक १९५४. जास्त वयाच्या माणसाने लहान वयाच्या मुलीशी लग्न करण्यास बंदी.

३) आंतरजातीय विवाहबंदी:-

हिंदू विवाहपद्धतीने तिसरी समस्या निर्माण केली ती म्हणजे आंतरजातीय विवाहबंदी. विवाहावरील या बंधनाने अनेक सामाजिक समस्यासपण जन्म दिला. स्वजातीय विवाह करण्याचे बंधन असल्यामुळे अनेक विजोड विवाह झाले. हुंडयासारख्या अनिष्ट चालीरिती निर्माण झाल्या व हुंडयाकरीता अनेक लोकांनी स्वतःचे संसार उध्वस्त करून मुलींची लग्ने केली. जाती-जातीतील अंतर अधिक दृढ झाले व त्याने सामाजिक ऐक्यावर कठोराघात केला.

४) हुंडापद्धती:-

हिंदू विवाहपद्धतीमुळे निर्माण झालेल्या अनेक सामाजिक समस्यात हुंडापद्धती ही एक महत्वाची समस्या आहे. विशिष्ट रक्कम वा धन दिल्याशिवाय मुलीचा विवाह होणे या प्रथेमुळे दुरापास्त झाले. मुलगी होणे ही एक कौटुंबिक आपत्ती मानली जाऊ लागली. त्यामुळे दैवयोगाने मुलगी म्हणून जन्मास येणाऱ्या अनंत जीवांना कुटुंबाच्या व समाजाच्या रोषास बळी पडून सतत मानहानी सहन करावी लागते.

हुंडापद्धती ही हिंदू समाजातील अतीप्राचीन प्रथा आहे. पूर्वी ही प्रथा फक्त राजेरजवाडे व धनिक वर्गातच रुढ होती. कालांतराने समाजाच्या सर्व स्तरातील वर्गात ही प्रथा रुढ झाली. हुंडा घेणे म्हणजे काय, हुंडापद्धतीत नक्की कोणत्याबाबी समाविष्ट होतात हे हुंडापद्धतीच्या व्याख्येवरून स्पष्ट होईल.

“वरास (Bridegroom) त्याच्या लग्नाच्या वेळी त्याच्या पत्नीकडून किंवा त्याच्या नातेवाईकाकडून मिळणारे धन किंवा संपत्ती म्हणजे हुंडा.”

वरील व्याख्येवरून हुंडा म्हणजे वरास वधुपक्षाकडून नगदी पैसा, मौल्यावान वस्तू किंवा स्थावर मालमत्तेच्या रुपात मिळणारे धन किंवा संपत्ती हे स्पष्ट होते. हे धन स्वखुषीने दिले जाईल किंवा ठरव करून मागितले जाईल, परंतु वधुपक्षास वधुचा वराने स्वाकार करावा म्हणून अगतिकपणे तेवढे द्रव्य वरास द्यावेच लागते. त्यादृष्टीने 'हुंडा' म्हणजे वरदक्षिणा होय. वर मिळविण्यास वधुपित्याला वरदक्षिणा देऊन शिवाय स्वतःच्या मुलीला पण देऊन टाकावे (दान करावे) लागते. हुंडापद्धती अस्तीत्वात कशी आली? ती समाजात इतक्या खोलवर कशी रुजली? याबाबत विविध कारणे सांगण्यात येतात.

हुंडापद्धतीची कारणे:-

१) सामाजिक प्रथा:-

समाजात काही कारणाने रुढ झालेल्या प्रथा परंपरेनुसार मानण्यात येतात. त्याच्यामागे समाजाची संमती असते. त्या न पाळल्यास समाजात व्यक्तीस निंदा, उपहास सहन करावा लागतो. समाजाच्या रोषास बळी न पडण्यासाठी अगतिक होऊनही लोक हुंडापद्धती मान्य करतात व ती पाळतात.

२) जातीव्यवस्था:-

जातीव्यवस्थेने समाजात वधुवर निवडीवर बंधन घातले त्यामुळे मागतील तितका पैसा देऊन स्वजातीतला वर निवडणे अपरीहार्य झाले.

३) मोठेपणाच्या खोट्या कल्पना:-

जास्तीत जास्त हुंडा घेणे व देणे हे मोठेपणाचे लक्षण मानले जाते. हुंडा न घेता वा कमी हुंडा घेऊन मुलगी केल्यास तो कुटुंबास कमीपणा आणतो. अशी खोटी समजूत बाळगून बरेच लोक मोठ्या रकमेची हुंडयादाखल [मागणी](#) करतात.

४) अनुलोभ विवाहपद्धती:-

आपल्या जातीपेक्षा वरच्या जातीत आपली मुलगी पडावी अशी वधुपित्याची अपेक्षा असते. व त्यामुळे जास्त हुंडा देऊन वरच्या जातीतील वर मिळविला जातो.

५) सामाजिक मुल्ये व वृत्ती:-

परिस्थितीप्रमाणे सामाजिक मुल्ये ठरत असतात. आज समाजात धन किंवा पैसा व्यक्तीचे समाजातील स्थान ठरवित असतो. मग विवाहासारख्या आयुष्यातल्या महत्वाच्या बाबीवर सामाजिक मुल्यांची छाप पडली नाही तरच नवल होईल.

६) दुष्टचक्र:-

मुलीच्या लग्नात हुंडा द्यावा लागला व त्याची भरपाई करण्यासाठी म्हणून मुलाच्या लग्नाच्या वेळी हुंडा घेतला जातो व तो ते घेण्याचे समर्थन केले जाते. त्यामुळे हुंडापद्धती वाईट हे मान्य होऊनही दोन्ही पक्षांनी ते मान्य न केल्यास 'मीच नुकसानीत का?' असा जो प्रश्न विचारतो व हुंडा देणे व घेणे सुरुच राहते.

७) कुरुप मुलीशी लग्न करण्याचा मोबदला:-

कुरुप मुलीचे लग्न न होणे हा आई-वडीलांना सतत भेडसावणारा प्रश्न आहे. मुलगी लग्नाशिवाय राहू देणे सामाजिक मुल्याच्या विरुद्ध असते. त्यामुळे जास्तीत जास्त हुंड्याचे प्रलोभन दाखवून कुरुप मुली खपविल्या जातात.

८) नविन संसार मांडणीस मदत:-

नविन संसार मांडण्यास लागणाऱ्या पैशाचा प्रश्न सोडविण्यासाठी मुलीचा संसार मांडण्यास मदत म्हणून हुंडा दि ला जातो. पुष्कळदा हुंडाऐवजी भांडीकुंडी व इतर नित्योपयोगी वस्तू दिल्या जातात.

हुंडापद्धतीचे दुष्परिणाम:-

हुंडापद्धतीने समाजात अनेक समस्यांना दिला. हुंडापद्धतीत पुढीलप्रमाणे दोष आहेत.

१) कुटुंबविघटन:-

हुंडादिल्याशिवाय मुलीचे लग्न होत नाही व मुलीचे लग्न केल्याशिवाय आई-वडीलांना तरणोपाय नाही. मुलीचे लग्न करण्यासाठी भरमसाट व्याज देऊन कर्ज काढणे, घरदार गहाण टाकणे इ. मार्गांनी पैसा उभारून परिणामतः कुटुंबावर बिकट परिस्थिती ओढावते व कुटुंब विस्कळीत होते.

२) व्यक्तीमत्त्व विकासात अडथळे:-

मुलीस हुंडा द्यावा लागतो म्हणून बरेचदा लोक तिच्या शिक्षणावर जादा खर्च टाळतात कारण मुलगी शिकल्यास जावई शिकलेला हवा व त्यासाठी जास्त हुंडा द्यावा लागतो. तसेच मुलीचे शिक्षण व लग्न यासाठी दुहेरी खर्च करावा लागतो. मुलीच्या लग्नास पैसा हवा म्हणून घरातील मुलांना पण उच्च शिक्षण न देण्याचा पालक विचार करतात.

३) आत्महत्या:-

जबरदस्त हुंडा देऊ न शकल्याने बरेचदा मुलीला योग्य वर मिळत नाही व त्यामुळे त्या आत्महत्या करतात किंवा हुंडा देऊ शकत नाही म्हणून लग्न मोडतात. आई-वडीलांचा अपमान

होतो. त्यामुळेही मुली आत्महत्या करून या बिकट परिस्थितीतून स्वतःची व पर्यायाने सर्वांची सुटका करतात.

४) बालहत्या:-

मुली जन्मास येताच त्यांना मारून टाकणे वा त्याचे हाल करणे इत्यादी विघातक प्रथांना हुंडापद्धतीने जन्म दिला. त्यामुळे बऱ्याच समाजात मुलगी होणे चांगले समजले जात नाही.

५) प्रौढ कुमारीकांची समस्या:-

हुंडा देऊन लग्न करणे शक्य नसल्याने अनेक मुलीचे विवाह लांबणीवर पडले व समाजात प्रौढ कुमारीकांचा आणखी एक नविनच प्रश्न निर्माण झाला.

६) विजोड विवाह:-

जेथे कमी हुंडा दिला जाईल तेथे मुली खपविण्याचा प्रयत्न केल्यामुळे मुलींना विजोड मुलांशी विवाह करावा लागतो. त्यामुळे दोघांच्या वयात जास्त अंतर असणे, दोघांच्या आवडीनिवडी भिन्न असणे, परस्परांनाही पसंत नसतांनाही लग्न करणे इ.प्रकार अस्तित्वात येतात. असे विवाह सुखी विवाह होत नाहीत.

७) लग्न मोडणे:-

वधुपिता वरपक्षाची मागणी पूर्ण करू न शकल्याने अनेक लग्ने मोडतात.

८) बालविवाह:-

मुली मोठ्या झाल्यावर हुंडा इत्यादी प्रश्न उपस्थित होतात म्हणून ती लहान असतांनाच लग्न उरकून आई-वडील मुलीच्या जबाबदारीतून मुक्त होतात.

९) अनैतिक वृत्तीची वाढ:-

योग्य मार्गाने पैसा मिळवून मुलींची लग्न करणे अशक्य झाल्यास अयोग्य मार्गाने पैसा मिळविण्याकडे लोक प्रवृत्त होणे साहाजिकच आहे.

१०) स्त्री शिक्षणात बाधा:-

मुलीस जास्त न शिकविण्याकडे आईवडीलांचा कल असतो. त्यामुळे मुलीच्या शिक्षणाचे प्रमाण कमी राहते.

११) मानसिक आजारास कारणीभूत:-

डपवर मुली घरात असल्यास व पैशाच्या अडचणीने त्याचे लग्न होऊ शकत नसल्यास मुलगी आई-वडील तसेच घरातील इतर माणसे यांच्या मनावर सतत ताण पडतो, कित्येकदा आई-वडील वा मुलगी यांच्यात यामुळे मानसिक विकृती निर्माण होते.

हुंडापद्धती नष्ट करण्याच्यादृष्टीने समाजात सामाजिक, राजकीय व शैक्षणिक क्षेत्रात प्रयत्न सुरु आहेत. त्यादृष्टीने ही दुष्ट प्रथा मोडण्यासाठी शिक्षणाचा प्रसार होणे आवश्यक आहे. मुलांना लहानपणापासूनच मोठेपणाच्या खोट्या कल्पनापासूनच परावृत्त करणे जरूरी आहे. हुंडा घेणे व देणे हे प्रतिष्ठेचे द्योतक न मानता कमीपणाचे मानले पाहिजे. आंतरजातीय विवाह करणे हा हुंडापद्धतीवर एक प्रतिबंधक उपाय सुचविला जातो. स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर ह्या प्रथेविरुद्ध कायदा पास करण्याच्यादृष्टीने प्रयत्न झाले.

हुंडा प्रतिबंधक कायदा:

२७ एप्रिल १९५६ रोजी हे बिल लोकसभेत मांडले गेले व १ जुलै १९६२ पासून ते अंमलात आले. या बिलात हुंड्याचा अर्थ पुढीलप्रमाणे दिला आहे-

‘लग्नाच्यापूर्वी वा नंतर कोणत्याही पक्षाने दुसऱ्या पक्षास प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्षपणे द्यावयाची कबूल केलेली वा दिलेली संपत्ती किंवा मौल्यवान वस्तू म्हणजे हुंडा.’

कायद्याचे वैशिष्ट्ये:-

- १) हा कायदा जम्मू व काश्मिर सोडून इतर सर्व राज्यास लागू होतो.
- २) या कायद्याने दोन हजारापर्यंत किंमतीच्या मौल्यवान वस्तू वा इतर ऐवज देण्याची वा घेण्याची मोकळीक दिली आहे.
- ३) ह्या कायद्याच्या भंगाबद्दल एक वर्षाच्या आत तक्रार केल्यास त्यावर कारवाई होऊ शकते. एक वर्षानंतर त्यावर कोणतीही तक्रार दाखल करुन घेतली जात नाही.
- ४) ह्या कायद्याच्या भंगाबद्दल कोणी तक्रार केल्यासच त्यावर कोर्टाकडून कारवाई केली जाते. कोर्टाकडून आपणहून चौकशी होत नाही.
- ५) ह्या कायद्याचा भंग करणाऱ्या इसमाची जामिनावर मुक्तता होऊ शकत नाही. तसेच परस्परात तडजोड करुनपण ही तक्रार मिटविता येत नाही.
- ६) ह्या कायद्याच्या भंगाबद्दल सात महीने कैद वा पाच हजारापर्यंत दंडाची शिक्षा होऊ शकते.

ह्या कायद्यात अनेक उणिवा आहेत. सर्वप्रथम दोन हजारापर्यंतचा ऐवज घेण्यास परवानगी देऊन या कायद्याच्या मुळ उद्देशासच हरताळ फासला आहे. कायद्याचा भंग झाल्यास कोर्टाकडून त्याबाबतीत चौकशी होत नाही. जावयाविरुद्ध कोणीही तक्रार करावयास धजत नाही. त्यामुळे हुंडापद्धतीस ह्या कायद्याने ज्या प्रमाणात प्रतिबंध करण्याची अपेक्षा केली गेली ती सफल होत नसल्याचे दृष्टीपथास येते.

५) विधवाविवाह बंदी:-

हिंदू विवाहपद्धतीने निर्माण झालेल्या समस्यांमध्ये विधवांना विवाह करण्यास बंदी ही एक महत्वपूर्ण समस्या आहे. विधवा म्हणजे पतीच्या मृत्युनंतर दुसरे लग्न न करता स्वतःचे जीवन व्यतीत करणारी स्त्री.

भारतात विधवांचे पुढील प्रकारे वर्गीकरण केले जाते.

- अ) बालविधवा - मुलगी वयात येण्यापूर्वी लग्न होऊन पती वारल्यामुळे विधवा झालेल्या मुली.
- आ) प्रौढविधवा - मुलगी वयात आल्यावर लग्न होऊन पती वारल्यामुळे विधवा झालेल्या स्त्रिया.
- क) पुत्रवधी विधवा - काही मुले झाल्यानंतर पती वारल्याने विधवा झालेल्या स्त्रिया.
- ड) निपुत्रिक विधवा - मूलबाळ न होताच वैधव्य प्राप्त झालेल्या स्त्रिया.

वयाच्या एक वर्षापासूनही विधवा झालेल्या स्त्रिया भारतात आहेत. विधवांना समाजात अनेक बंधने घातलेली आढळतात. ती अशी-

विधवांना कुटुंबात तसेच समाजात मानाचे स्थान नाही. त्यांनी कोणत्याही धार्मिक सणात, उत्सवात भाग घेणे निषिद्ध मानण्यात येते. त्यांना उर्वरीत आयुष्य आर्थिक पारतंत्र्यात काढावे लागते. त्यांचे शुभ कार्यात दर्शन होणे अशुभ मानले जाते. त्यांनी शृंगार करावयाचा नाही, उत्तम व पोटभर जेवण घ्यावयाचे नाही आणि त्यांना दिवसभर भजन, पुजन व घरातील काम करूनच आपले जीवन व्यतीत करावे लागते. अशा तऱ्हेची विविध बंधने त्यांच्यावर घातलेली आढळतात. एखाद्या विधवेच्या पतीची काही संपत्ती असल्यास ती इतर नातेवाईक लुबाडतात त्यामुळे तिला लाचारीचे जीवन जगावे लागते.

भारतात विधवांची संख्या जास्त असण्याची अनेक कारणे आहेत. पहिले कारण म्हणजे लग्नाच्यावेळी मुलगा व मुलगी यांच्या वयात असलेले अंतर हे होय. साधारणतः ३ ते ७ वर्षांचे अंतर योग्य मानण्यात येते. पण भारतात धर्मानिसुद्धा १८ वर्षापर्यंत मुलात व मुलीत अंतर ठेवण्यास परवानगी दिली आहे. त्यामुळे मुलगी वयात येण्यापूर्वीच मुलगा आपली जीवनयात्रा संपविण्याच्या मार्गास लागतो.

बालविवाहपद्धती हे विधवांच्या संख्यावाढीचे दुसरे कारण आहे. एक वर्षाच्या आतील मुलीचेसुद्धा विवाह केले जातात. पंधरा वर्षांच्या आत मुलाच्या मृत्युचे प्रमाण जास्त असल्याने अनेक लहान मुली आयुष्याच्या पूर्वार्धातच विधवा होतात.

विधवांना पुनर्विवाह करण्यास धर्माने बंदी घेतली आहे. या व अशा विविध कारणांनी भारतात विधवांची संख्या जास्त आहे.

विधवा विवाह समर्थनास पुढील काही मुद्दे मांडण्यात येतात.

१) विधवांनी पुन्हा लग्न करू नये. असा कुठेही धर्मग्रंथात पुरावा नाही. त्यामुळे धर्माच्या नावाखाली विधवांनी लग्न करण्यास बंदी करून त्यांच्यावर अन्याय करण्याचे कारण नाही. काही स्वार्थासाठी विधवावर हे बंधन घालण्यात आले. पण त्याला काही धर्माचा आधार नाही.

२) दुटप्पी धोरण ठेवून समाजाने विधवांना मुलभूत गरजांची पूर्ती करण्यापासून वंचित करणे न्याय, पत्नीच्या निधनानंतर पती उजळ माथ्याने लग्न करू शकतो. त्याने तसे करणे समाजाद्वारा मान्य होते. मग स्त्रियांसाठीच वेगळे धोरण स्विकारणे पटत नाही.

३) समाजात प्रत्येक व्यक्तीला न्याय मिळवून देऊन योग्य मार्गाने आपल्या गरजांची पूर्ती करण्याची संधी मिळणे जरूरी आहे. प्रत्येक व्यक्तीस एक मानव समजून वागविण्यात यावे कोणत्याही कारणाने तिच्यावर अन्याय होऊ नये.

४) पुरुष आत्मसमर्थन करू शकत नाही. मग स्त्रियांसाठीच ते बंधन का? समाजात फक्त स्त्रियांनी आत्मसमर्थन करावे व पुरुषांना त्याची आवश्यकता नाही असे म्हणणे म्हणजे 'वधतो व्याख्यातच' होय. समाजात स्विकृत मुल्ये सर्वांनीच स्विकारणे आवश्यक आहे.

५) विधवा विवाहास मान्यता दिल्याने समाजातील व्यभिचारास आळा घालता येईल.

६) विधवा विवाहास मान्यता दिल्याने आत्महत्या करण्याचे, बालहत्या करण्याचे प्रमाण कमी होईल त्या दृष्टीने विधवा विवाहास बहुमताने मान्यता लाभली आहे.

महाराष्ट्रात कर्वे यांनी विधवा पुनर्विवाहास स्वतःच्या उदाहरणाने प्रोत्साहन दिले. समाज सुधारकाच्या प्रयत्नास यश येऊन विधवा विवाह संबंधीचा कायदा पास झाला. त्यामुळे विधवेने केलेले लग्न व तिला लग्नानंतर झालेली संतती यास कायद्याने मान्यता मिळविली हा कायदा हिंदू या नावाने पास झाला.

या कायद्याने स्त्रिने पुन्हा लग्न केल्यास मृत पतीच्या धनावर तिचा हक्क राहत नाही. पुनर्विवाहाच्या वेळी, नसल्यास लग्नास तिच्या पालकांची संतती घेणे जरूरी आहे.

अशा तऱ्हेने विधवा विवाह कायद्याने मान्यता मिळवून हिंदू विवाह पद्धतीने निर्माण झालेल्या एका समस्येचा शेवट झाला.

युनिट ४

ग्रामिण समस्या विशेषतः दुर्बल घटकांच्या समस्याः

वय वा लिंग या दोन जैविक घटकानुसार प्रत्येक समाज सुधारकांची व समाज घटकांची जीवन स्थिती वेगवेगळी असणे स्वाभाविक ठरते. तथापि वंश, धर्म, भाषा, जात, वर्ग, लिंगभेद या सामाजिक कारणांमुळे व्यक्तीत भेदभाव केला जात नसेल तर सामाजिक विषमता निर्माण होते. या सामाजिक विषमतेतून समाज व्यवस्थेत सबल घटक व दुर्बल घटक निर्माण होतात. सामाजिक विषमता सार्वत्रिक आहे. म्हणजे सर्व समाजात आहे. म्हणून सर्व समाज घटकांची समान जीवनस्थिती असणारा एकही समाज नाही. प्रत्येक समाजव्यवस्थेत काही समाज घटक सबल आहे. तर काही समाज घटक दुर्बल आहे असे म्हणता येईल.

प्रत्येक समाजव्यवस्थेत दुर्बल घटक असण्याचे एक प्रमुख कारण म्हणजे संसाधनाचे असमान वाटप किंवा वितरण हे होय. मालमत्ता व संपत्ती, उत्पन्न, शिक्षण, रोजगार विषयक संधी, आरोग्यविषयक सोयी, प्रतिष्ठा या सर्वांना संसाधने असे संबोधले जाते. संसाधन ही मुबलक नसून दुर्मिळ असतात. समाज व्यवस्थेतील विभिन्न स्थाने किंवा पदे, समुह व समुदाय या सर्वांमध्ये दुर्मिळ संसाधनाचे वितरण असमान स्वरूपात झालेले असते. ज्या समाज घटकांच्या वाट्यास अधिक संसाधने येतात ते समाज घटक सबल ठरतात. याउलट ज्या समाज घटकांच्या वाट्यास अधिक संसाधने येतात ते समाज घटक दुर्बल ठरतात. प्रत्येक समुह, समुदाय व समाज यांची संरचना वेगवेगळी असण्याचे एक प्रमुख कारण होय. दुर्मिळ संसाधनाचे असमान वितरण हे होय.

उदा.: भारतीय समाजात आरोग्यविषयक सोयी व शिक्षण व रोजगारविषयक संधी आदिवासी, ग्रामिण व नागरी भागात यासारख्या प्रमाणात उपलब्ध नाही. यामुळे आदिवासी, ग्रामिण व नागरी समुदायाची संरचना वेगवेगळी असल्याचे दिसून येते.

दुर्बल समाज घटकांची ओळख करून घेणे हा समाज संरचनेच्या अध्ययनाचाच एक भाग आहे. कोणत्याही समाज व्यवस्थेत सबल समाज घटक आणि दुर्बल समाज घटक यांच्यात [ताणतणावपूर्ण](#) सामाजिक संबंध व संघर्ष करण्याची शक्यता अधिक असते. त्याचा प्रभाव संपुर्ण समाज व्यवस्थेवर पडतो.

उदा.: वंशभेद या कारणामुळे काळ्या रंगाच्या निग्रोंचे अमेरिकेतील समाजातील दुर्बल घटक समाज घटक ठरतात. पिढ्यान्पिढ्यापासून अमेरिकेचे नागरीक असणाऱ्या निग्रोंचे प्रश्न किंवा समस्या आणि काळ्या-गोऱ्यांचा नागरीकाला तणावपूर्णसंघर्ष यांचा प्रभाव संपुर्ण अमेरिकन समाजव्यवस्थेवर पडला आहे. यामुळे निग्रोंचे प्रश्न व समस्या त्यावरील उपाययोजना समजून घेतल्याशिवाय अमेरिकन समाजरचनेचे अध्ययन पूर्ण होऊ शकत नाही असे म्हणता येते. हिच स्थिती भारतीय समाज व्यवस्था किंवा अन्य कोणत्याही समाज व्यवस्थेलाच लागू पडते. 'दुर्बल घटक ठरतात.' भारतीय समाजातील दुर्बल घटकांची त्यांच्या समस्या व त्यावरील उपाययोजना या पुढीलप्रमाणे आहेत.

१) अनुसुचित जमातीच्या प्रमुख समस्या:-

अनुसुचित जमातीच्या समस्या अनेकविध असून त्यांची कारणे ही विविध आहे. पर्वतीय प्रदेशात राहणाऱ्या आदिवासींचा शहरी व ग्रामिण समाजाशी संबंध नसल्यामुळे त्यांच्या काही समस्या निर्माण झाल्या आहेत. याउलट या समाजाशी संपर्क असल्यामुळे त्यांच्या समस्या निर्माण झाल्या आहे. आदिवासींच्या समस्यांचे विवेचन पुढील प्रमाणे करता येईल.

अ) आर्थिक समस्या :-

भारताच्या विविध प्रदेशात राहणाऱ्या आदिवासींच्या उपजिविकेचे साधन एकच असणे शक्य नाही. शेती करणे, शिकार करणे, जंगली पदार्थ गोळा करणे, खाणीच्या उद्योगात काम करणे यासारखी त्यांच्या उपजिविकेचे विविध साधने आहेत. जंगल उत्पादन व जंगली जनावरांची शिकार यावर चरीतार्थ चालविणाऱ्या काही आदिवासी जमाती आजही आहेत. परंतु या आदिवासी जमातींना जीवंत राहण्यासाठी सतत आर्थिक तणावांना तोंड द्यावे लागते. जंगलावरचे सरकारचे स्वामित्व प्रस्थापित झाले असल्यामुळे शिकार करणे हे कायदेशीररीत्या गुन्ह्याचे कृत्य ठरते. फिरती शेती हे काही आदिवासी जमातीचे उपजिविकेचे साधन आहे. शेतजमीन न नांगरल्यामुळे फिरती शेती करणाऱ्यास उत्पन्न फार कमी मिळते. तसेच खाणी, पोलादाचे कारखाने, विजकेंद्रे, धरणे आदींच्या निर्मितीमुळे काही आदिवासी लोकांना विस्थापित व्हावे लागले. त्यांना दुसरीकडे स्थलांतरीत व्हावे लागले. यासर्व व्यवसायातील व अडचणी या कारणामुळे उत्पादन अत्यंत अपुरे असते. कारण ते आपले व्यवसायात आधुनिक तंत्रज्ञान व अवजारांचा उपयोग करत नाही. म्हणून अपुरे उत्पादन व त्यामुळे येणारे दारीघ्न ही त्यांची प्रमुख आर्थिक समस्या आहे. आर्थिक व्यवहारात, बाजारपेठेत, वनज व मापे या सर्व बाबतीत आदिवासी जमातीत कमालीचे अज्ञान व भोळेपणा आहे. त्यांच्या भोळेपणाचा फायदा व्यापारी, सावकार, जंगलातील ठेकेदार, सरकारी नौकर इत्यादी लोक घेतात. त्यांना अल्पवेतन देऊन वेठबिगारी म्हणून त्यांच्याकडून कामे करून घेतात. यामुळे आर्थिक शोषण व कर्जबाजारीपणा या त्यांच्या आर्थिक समस्या आहे.

२) सामाजिक व सांस्कृतिक समस्या:-

आर्थिक समस्याप्रमाणे या जमातीच्या समोर असणाऱ्या सामाजिक व सांस्कृतिक समस्याही गंभीर स्वरूपाचे आहेत. डोंगराळ भागात व घनदाट जंगलात राहणाऱ्या आदिवासी जमातीच्या बाह्य जगाशी संपर्क नव्हता. ख्रिश्चन मिशनरी, सरकारी नौकर आदींचा संपर्क आल्याने देखील समस्या निर्माण झाल्या. त्यामुळे शहरातील वास्तव्य, आधुनिक शिक्षण इत्यादी कारणामुळे काही आदिवासी व्यक्तींच्या परंपरागत वेशभूषेत व जीवन जगण्याच्या पद्धतीत बदल होणे स्वाभाविक ठरते. परंतु अशा व्यक्ती त्यांच्या जमातीतील अन्य लोकांपासून सामाजिक व सांस्कृतिकदृष्ट्या दुरावल्या जातात. नविन सामाजिक व सांस्कृतिक परिस्थितीशी पुर्णतः जुळवून न घेता आल्यामुळे अशा व्यक्तींच्या सामाजिक व सांस्कृतिक जीवनात पोकळी निर्माण झाली.

अशाप्रकारे डोंगरदऱ्या घनदाट जंगले आणि दुर्गम ठिकाणी राहणाऱ्या जमातींचा बाह्य जगाशी संपर्क तुटल्यामुळे त्यांच्या अनेक सामाजिक व सांस्कृतिक समस्या निर्माण झाल्यात. तसेच बाह्य जगाशी संपर्क आल्यामुळेदेखील सामाजिक समस्या निर्माण झाल्या आहेत.

उदा.: वधुमुल्यांची प्रथा, बालविधवांची प्रथा इत्यादी.

३) आरोग्यविषयक समस्या:-

आदिवासींच्या आरोग्यविषयक समस्या ही आर्थिक समस्यासारखी अनेकविध आहेत. उदा.: कुपोषण ही त्यांची प्रमुख आरोग्यविषयक समस्या आहे. आदिवासी ज्या भागात राहतात त्या भागात त्यांना नियमित रोजगार प्राप्त होत नाही. रोजगार प्राप्तीसाठी तो आपले घर, गाव व प्रदेश सोडून अन्य ठिकाणी जाण्यास तयार नाही. ते जो व्यवसाय करतात त्या व्यवसायामधून मिळणारे उत्पन्न फारच कमी असते. यामुळे ते पोटभर अन्नदेखील वर्षभर घेऊ शकत नाही. त्यांना वर्षातील अनेक दिवस अर्धपोटी व उपाशीदेखील राहावे लागते. त्यांची लहान मुले उपोषणाला बळी पडतात. तसेच साथीच्या रोगाला बळी पडतात.

४) शैक्षणिक समस्या:-

डोंगरदऱ्या, घनदाट जंगले इत्यादी ठिकाणी निवासस्थाने असणाऱ्या आदिवासींना आधुनिक शिक्षणाचे महत्त्व अद्यापही समजले नाही. ते आपल्या मुलांना प्राथमिक शाळेत दाखल करीत नाहीत. या भागात मुळातच शाळांची संख्या कमी आहे. शाळा असल्या तरीही आदिवासींची मुले शाळेतच येत नाही. काही मुले शाळेत दाखल झाली तरीही वर्ष दोन वर्षात शिक्षण घेणे बंद करतात. आदिवासी भागात शिक्षणातील गळतीचे प्रमाण सर्वात जास्त आहे. स्त्री शिक्षणाचे प्रमाण आदिवासी भागात कमी आहे. तसेच निरक्षरतेचे प्रमाण सर्वात जास्त आहे. प्रत्येक आदिवासी जमातीची बोली व मातृभाषा वेगवेगळी आहे. त्यांच्या मातृभाषेत लिहिलेली पुस्तके देखील नाहीत. यामुळे त्यांना कोणत्या भाषेतून शिक्षण द्यावे असा प्रश्न निर्माण होतो.

५) धर्मांतराच्या समस्या:-

ख्रिश्चन मिशनऱ्यांच्या संपर्कात आल्यानंतर बहुतांशवेळा स्वखुशीने व काही वेळा जबरदस्तीने आदिवासी लोक ख्रिश्चन धर्माचा स्विकार करतात. ख्रिश्चन धर्माचा स्विकार केलेल्या असंख्य आदिवासी बांधवांचे आर्थिक दारीघ्न कमी झाले नाही. धर्मांतर केलेले आदिवासी त्याच गावातील, जमातीतील तसेच नातेसमुहातील व्यक्तींपासून दुरावले जातात. धर्म बदलला तरीही त्यांच्या जीवनपद्धतीत आमूलाग्र बदल घडून येत नाही. परंतु धर्मांतरामुळे ते मुळ समुहापासून वेगळे पडतात. जमातीमधील एकीची भावना कमी होते, ताणतणाव वाढतो. अशाप्रकारे धर्मांतरातून त्यांच्या समस्यांमध्ये अधिक वाढ होते.

६) राजकीय समस्या:-

स्वातंत्र्योत्तर काळात आदिवासींना राजकीय सहभागाच्या संधी पूर्वीपेक्षा अधिक प्रमाणात प्राप्त झाले आहे. तरीही संपूर्ण जमातीच्या हितसंबंधाचे रक्षण करून आधुनिक काळानुसार आवश्यक असणारे परिवर्तन त्यांच्यामध्ये घडवून आणणारे राजकीय नेतृत्व पुरेशा प्रमाणात विकसित झाले नाहीत. सुयोग्य स्वरूपातील राजकीय नेतृत्वाचा अभाव असल्यामुळे आदिवासी भागात परिवर्तनाची तसेच विकासाची गती फारच मंद आहे.

अनुसूचित जमातीच्या समस्येवरील उपाययोजना

आधुनिक समाजात वा राज्यात दुर्बल घटकांच्या हिताचे रक्षण करण्यासाठी सामुहिक पातळीवर उपाययोजना केली पाहिजे. या प्रामुख्याने दोन प्रकारच्या आहेत.

अ) घटनात्मक तरतुदी

आ) शासनाने योजिलेले उपाय.

अ) घटनात्मक तरतुदी:-

i) लोकसभा आणि विधानसभेत अनुसुचित जमातींना पुरेसे प्रतिनिधित्व मिळावे म्हणून त्यांच्यासाठी राखीव मतदारसंघ निर्माण करण्याची तरतूद संविधानात केली आहे.

ii) ककाही घटक राज्यात अनुसुचित जमातींची संख्या बरीच मोठी आहे. म्हणून या घटक राज्यांच्या मंत्रीमंडळात त्यांना प्रतिनिधित्व मिळावे अशी तरतूद संविधानात करण्यात आली आहे.

iii) बहुसंख्येने वास्तव्य असणाऱ्या प्रदेशाला किंवा जिल्ह्याला अनुसुचित जमातीचा प्रदेश घोषित करण्याचा अधिकार राष्ट्रपतींना देण्याची तरतूद संविधानात करण्यात आली आहे. या प्रकारच्या घोषणेमुळेच त्या प्रदेशातील शासकीय प्रशासन व्यवस्थेबाबत काही विशेष तरतूदी करणे शक्य होते. उदा.: नंदुरबार.

iv) अनुसुचित जमातीचे शैक्षणिक व आर्थिक हितसंबंध प्रामुख्याने जपले पाहिजे. सामाजिक अन्यायापासून सर्वप्रकारच्या पिळवणूकीपर्यंत त्यांचे राज्याने रक्षण केले पाहिजे. अशा अर्थाची तरतूद संविधानात करण्यात आली आहे.

v) घटनात्मक तरतुदीच्या अंमलबजावणीची प्रशासकीय व्यवस्था.

vi) न्याय करण्यासाठी केलेला भेदभाव.

vii) घटकराज्य शासनाला आदेश देण्याबाबत केंद्र शासनाला अधिकार.

आ) शासनाने योजिलेले उपाय:-

अनुसुचित जमातीच्या आर्थिक, सामाजिक, शैक्षणिक अशा विविध समस्यांचे निराकरण करण्यासाठी शासकीय उपाययोजनांना स्वतंत्रवृत्त काळात खऱ्या अर्थाने गतिप्राप्त झाली आहे. स्वातंत्र्यवृत्त काळातील व्यापक स्वरूपाच्या शासकीय उपाय योजनेचे विवेचन पुढीलप्रमाणे-

i) मंत्रीमंडळात प्रतिनिधित्व:-

ओरीसा, बिहार व मध्यप्रदेशातील मंत्रीमंडळात या जमातींना प्रतिनिधित्व देण्याची तरतूद संविधानातच आहे. परंतु भारताच्या सर्वच घटकराज्यात अनुसुचित जमाती आहेत. या जमातींच्या प्रतिनिधींना निर्णय प्रक्रियेत सहभागी होता यावे यासाठी त्यांना केंद्र व घटकराज्य मंत्रीमंडळामध्ये स्थान देण्याचा राजकीय संकेत निर्माण झाला आहे. तसेच स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या सत्तेतही त्यांना सहभागी करून घेण्यात येत आहे.

ii) सार्वजनिक नोकऱ्या व शिक्षण संस्थामध्ये आरक्षित जागा:-

संविधानातील तरतुदींची अंमलबजावणी करण्यात सार्वजनिक नोकऱ्या आणि शिक्षण संस्थामध्ये या जमातींसाठी ७.५% जागा आरक्षित ठेवण्याचे धोरण सरकारने स्विकारले आहे व अमलात आणले आहे. त्यांना नोकऱ्यामध्ये योग्य प्रतिनिधीत्व मिळावे यासाठी वयोमर्यादा शिथिल करणे, योग्यता किंवा पात्रताबद्दल शिथिल करणे. पूर्व अनुभवाच्या अटी शिथिल करणे. यासारखे उपाय योजिले जातात.

iii) शैक्षणिक व आर्थिक विकासाचा कार्यक्रम याला आदिवासी कल्याण कार्यक्रम असे देखील संबोधले जाते. आदिवासी कल्याण कार्यक्रमात त्यांच्या शिक्षणासाठी सोयी उपलब्ध होऊ देण्यावर विशेष भर दिला जातो. यासाठी आदिवासींच्या विभागात आश्रमशाळा स्थापन करण्यात आल्या आहेत. या शाळांना केंद्र सरकारकडून आर्थिक अनुदान दिले जाते. मुलींसाठी वस्तीगृहे बांधणे, मुलांना उच्च शिक्षणासाठी शिष्यवृत्त्या देणे, या जमातीमधील विद्यार्थ्यांना IAS सारख्या उच्च स्पर्धात्मक परिक्षेला बसता यावे म्हणून मार्गदर्शक केंद्राची सोय करणे इत्यादी शैक्षणिक कार्यावर भर दिला जातो. या जमातीचा आर्थिक विकास व्हावा यासाठी त्यांना पडीक वन जमीन व सिलींग कायद्यामुळे शासनाला प्राप्त झालेली जमीन उपलब्ध करून देण्यात येत आहे. यामुळे त्यांना स्थीर शेतीचे लाभ उपलब्ध होतील. पंचवार्षिक योजनेत या जमातीसाठी कुटीरउद्योगावर विशेष भर दिला जातो. त्यांनी गृह उद्योग करावेत म्हणून त्यांना प्रशिक्षण दिले जाते. तसेच कर्ज देखील उपलब्ध करून दिले जाते. या उत्पादित मालाला बाजारपेठ उपलब्ध व्हावी तसेच त्यांना त्यांचा श्रमाचा योग्य मोबदला मिळावा म्हणून त्यांच्या सहकारी संस्था काढण्यावर विशेष भर देण्यात येत आहे. अशाप्रकारे त्यांना बि-बियाणे, खते, बैलजोडी अल्प किमतीत उपलब्ध करून देऊन व कर्जाची सोय उपलब्ध करून देऊन त्यांचे आर्थिक जीवनमान उंचावण्याचा प्रयत्न करण्यात येत आहे. त्यांच्या सामाजिक जीवनात बदल घडवून आणण्यास संस्थान केंद्रे स्थापन करण्यात आली आहे.

अनुसुचित जातीच्या प्रमुख समस्या:

१) सामाजिक समस्या:-

अनुसुचित जाती समुहाच्या सामाजिक समस्या त्यांच्यावरील पारंपारीक निर्बंधातून निर्माण झाल्या आहेत. सोप्या शब्दात सामाजिक रचनेत अन्य समाज घटकांनी लादलेले बंधने हे त्यांच्या सामाजिक समस्यांचे मुळ कारण आहे. श्रेष्ठता व कनिष्ठता यांना मान्यता देण्याच्या समाज वृत्तीतून या जाती समुहामध्ये सामाजिक गतिशिलता अभाव निर्माण झाला आहे. अंधश्रद्धा आणि प्रथा व परंपरा यांचे अनुकरण करण्याची प्रवृत्ती यामुळे या जाती समुहाला अनेक सामाजिक प्रश्नांना तोंड द्यावे लागते. गरीबी, कर्जबाजारीपणा, सामाजिक अन्याय, सामाजिक शोषण, उपेक्षा आदींमुळे या जातरसमुहातील लोकांचे सामाजिक जीवन अतिशय दयनीय आहे.

२) आर्थिक समस्या:-

अनुसुचित जाती समुहातील काही जातींना परंपरेनुसार निश्चित झालेला व्यवसाय करावा लागत असे. परंतु काही जातींना परंपरागत स्वरूपाचा विशिष्ट व्यवसायसुद्धा नव्हता. परिणामी परंपरेनुसार कोणताच निश्चित व्यवसाय नसणाऱ्या जातीमधील लोकांना केवळ मजुरी व भिक्षेवरच स्वतःचा चरीतार्थ चालवावा लागत असे. अशाप्रकारे व्यवसायाची निवड करण्याचा अभाव परंपरेने प्राप्त झालेले व्यवसाय वेढबिगारी व कर्ज बाजारीपणा यामुळे या जातीसमुहाचे आर्थिक जीवन कमालीचे खालावले.

३) धार्मिक समस्या:-

या जाती समुहात मंदीरात प्रवेश करण्यावर बंदी होती. कर्म, पुनर्जन्म, पाप-पुण्य, भाग्य यासारख्या धार्मिक तत्वांचा त्यांच्यावर बराच पगडा होता. धर्माच्या नावावर या जाती समुहाचे शोषण होत असे. अशाप्रकारे धार्मिक अधिकार नसल्यामुळे या जातीसुहाच्या जीवनात स्थितीशिलता निर्माण झाली.

४) शैक्षणिक समस्या:-

अनुसूचित जातीमध्येही जवळ-जवळ शिक्षण नव्हतेच कारण सामाजिक संकेतानुसार यांना शिक्षण घेण्याचा अधिकारच नाकारला गेला होता. शिक्षण नसल्यामुळेच या जातीतील लोकांना शासकीय नोकऱ्या योग्य व्यवसाय व उच्च जीवन जगण्याची संधी प्राप्त होत नव्हती. शेतमजूर, हमाल, बांधकामावरील मजूर यासारखी शारीरिक कष्टाची कामे करून त्यांना आपले पोट भरावे लागते. शिक्षणाच्या अभावामुळे या जाती समुहाचे जीवन मागासलेले होते.

५) राजकीय समस्या:-

स्वातंत्र्यपूर्व काळात अनुसूचित जातीमधील लोकांना कोणतेही राजकीय अधिकार नव्हते. जमीनदारी पद्धती आणि संस्थानिकांचे प्रस्थ असणाऱ्या भारतीय समाजात या जातीसमुहांना राजकीय अधिकार प्राप्त होणे शक्य नव्हते. स्वातंत्र्योत्तर काळात प्रौढ मतधिकाऱ्यांच्या तत्वांचा स्विकार केल्यामुळे अनुसूचित जातींच्या राजकीय स्थितीमध्ये कमालीचे परिवर्तन झाले आहे. याचा अर्थ हाच या जातीसमुहाशी निगडित कोणत्याच राजकीय समस्या नाहीत असा होत नाही. काही खेड्यांमध्ये अनुसूचित जातीच्या सदस्यांनी मतदान करण्याचा अधिकार वापरू नये. यासाठी त्यांच्यावर दबाव आणला जातो. मतदानाच्यादिवशी गुंडागर्दी केली जाते. मतपेट्या पळवून नेल्या जातात. निवडणूक निकालानंतर विरोधी मतदान केले आहे असे आढळून आले तर त्यांच्या घरांना आग लावली जाते. यासर्व घटना अनुसूचित जाती सदस्यांच्या राजकीय सदस्यांशी संबंधित आहे. अनुसूचित जाती समुहातील अनेक जाती समुहापर्यंत विविध प्रकारचे शासकीय लाभ किंवा कल्याणकारी कार्यक्रमाचे फायदे पोहोचलेलेच नाही. याचे प्रमुख कारण या जाती समुहात राजकीय नेतृत्वाचा विकास झाला नाही.

अनुसूचित जाती समस्येवरील उपाययोजना:

१) अनुसूचित जातीच्या रक्षणासाठीच्या घटनात्मक तरतूदी

अ) सुरक्षित किंवा राखीव मतदार संघ:-

लोकशाही पद्धतीत सुयोग्य प्रतिनिधित्व प्राप्त झाल्याशिवाय त्या समुहाचा विकास होणे शक्य नसते. लोकसभा व विधानसभेत अनुसूचित जातींना पुरेसे प्रतिनिधित्व मिळावे म्हणून त्यांच्यासाठी जागा राखून ठेवल्या आहेत. याशिवाय जिल्हा परिषद, पंचायत समिती, ग्रामपंचायत व नगर परिषद या स्थानिक स्वराज्य संस्थेमध्येही या जातीसाठी राखीव मतदारसंघ ठेवण्याची तरतूद विविध घटक राज्यांनी केली आहे.

आ) शैक्षणिक व आर्थिक हितसंबंधांचे रक्षण:-

अनुसूचित जातीचे प्रामुख्याने शैक्षणिक व आर्थिक हितसंबंध जपले पाहिजेत तसेच सामाजिक अन्यायापासून सर्व प्रकारच्या पिढवणूकीपासून त्यांचे राज्याने (शासनसंस्थेने) संरक्षण केले पाहिजे. अशा अर्थाची तरतूद राज्यघटनेतील ४६ व्या कलमात केलेली आहे. या तरतूदीनुसार जाती समुहासाठी आर्थिक व शैक्षणिक सोयी उपलब्ध करून देण्याची जबाबदारी शासन संस्थेची आहे. या जाती समुहासाठी कोणत्या आर्थिक व शैक्षणिक सोयी उपलब्ध करून द्यावयाच्या याचा निर्णय शासन संस्था घेत असते.

इ) घटनात्मक तरतूदींच्या अंमलबजावणीची प्रशासकीय व्यवस्था:-

अनुसूचित जाती व जमातीच्या रक्षणाबाबतच्या तरतूदींची अंमलबजावणी करण्यासाठी राष्ट्रपतींनी एका खास अधिकाऱ्याची (आयुक्ताची) नियुक्ती करावी. अशी तरतूद राज्य घटनेत करण्यात आली आहे.

ई) न्याय कारणासाठी केलेला भेदभाव:-

अनुसूचित जाती व जमाती व अन्य मागासवर्गीय जातीसाठी ज्या सवलती दिल्या जातात. त्या न्याय करण्यासाठी आहेत म्हणून या सवलतीमुळे समानतेच्या तत्वाला बाधा पोहचत नाही.

उ) घटकराज्यात शासनाला आदेश देण्याबाबत केंद्र सरकारला अधिकार:-

अनुसूचित जाती व जमातीच्या कल्याणासाठी विकास योजना तयार करणे व त्यांची अंमलबजावणी करणे. याबाबत घटकराज्य शासनाला योग्य त्या सुचना व आदेश देण्याचा अधिकार केंद्र सरकारला आहे.

२) अनुसूचित जातीच्या समस्यांचे निराकरणासाठीचे शासकीय उपाय:-

अ) वैधानिक वा कायदेशिर उपाय योजना:-

आधुनिक समाजात अधिकार किंवा हक्क मिळवून देण्याचा महत्वपूर्ण आधार कायदा आहे असे मानले जाते. अनुसूचित जातीच्या सामाजिक समस्यांचे मुळ कारण अस्पृश्यतेची प्रथा आहे. समाजहिताच्या विरोधी असणाऱ्या प्रथा व परंपरांना पायबंद घालण्यासाठी कायदा हे उत्तम साधन असल्याचे ब्रिटीश शासन काळात अनुभवास आले. अस्पृश्यता पाळणे हा फौजदारी गुन्हा होय. १९५५ मधील कायदानुसार निश्चित झाले. केवळ कायदे करून कोणत्याही समस्या सुटत नसतात. त्या कायद्याची प्रामाणिक व कठोरपणे अंमलबजावणी होणे आवश्यक असते. बिहारमधील दलितांवर झालेल्या हल्यांवरून स्पष्ट झाले आहे. संघटीत व जागृत लोकमत हेच कोणत्याही पक्षाच्या शासनाला कार्यकर्त्यांना कायद्याची कठोरपणे अंमलबजावणी करण्यास भाग पाडू शकते.

आ) राजकीय उपाययोजना व मंत्रीमंडळात प्रतिनिधित्व:-

लोकशाही शासनपद्धतीत शासनाच्या सत्तेत विभिन्न समुहांना मिळणे आवश्यक असल्याचे मानले जाते. कारण शासनाच्या निर्णय प्रक्रियेत व धोरण ठरविण्याच्या प्रक्रियेत सहभाग प्राप्त

झाला की, त्या समुहाच्या अनेक समस्यांचे निराकरण करणे शक्य होते. स्वातंत्र्योत्तर काळात केंद्र तसेच घटक राज्य पातळीवरील मंत्रीमंडळात अनुसूचित जातींना प्रतिनिधित्व देण्याचा संकेत निर्माण झाला आहे. सर्वच राजकीय पक्ष या राजकीय संकेताचे पालन करतात.

इ) आरक्षणाचे धोरण:-

भारताच्या संविधानातील तरतूदींची अंमलबंजावणी करण्यासाठी सरकारी वा सार्वजनिक क्षेत्रातील नोकऱ्यांमध्ये तसेच शिक्षण संस्थातील प्रवेशामध्ये अनुसूचित जातीसाठी १६.५% जागा आरक्षित ठेवण्याचे धोरण सरकारने स्विकारले आहे.

ई) शैक्षणिक विकासाच्या उपाय योजना:-

अनुसूचित जाती व समुहाचा शैक्षणिक विकास घडवून यावा. या उद्देशाने केंद्रसरकारचे आर्थिक सहाय्य किंवा अनुदान असणाऱ्या अनेक योजना राज्य शासनाद्वारे राबविल्या जातात.

१) IAS, IPS यासारख्या लोकसेवा आयोगाद्वारे घेतल्या जाणाऱ्या स्पर्धात्मक परिक्षेसाठी या जाती समुहातील विद्यार्थ्यांची तयारी करून घेण्याच्या उद्देशाने कोचिंग सेंटर चालविणे.

२) पदवी व पदव्युत्तर शिक्षण घेण्यास शिष्यवृत्ती देणे.

३) अनुसूचित जाती समुहातील विद्यार्थ्यांसाठी वसतीगृहे चालविणे.

४) अनुसूचित जातीच्या समस्यांचे संशोधनात्मक अध्ययन करण्यास शैक्षणिक संस्थांना आर्थिक सहाय्य देणे.

उ) आर्थिक विकासाच्या उपाययोजना:-

अनुसूचित जाती समुहातील सदस्यांच्या आर्थिक विकास झाल्याशिवाय त्यांच्या विभिन्न समस्यांचे निराकरण होणे शक्य नाही. हे लक्षात घेऊन त्यांच्यासाठी अनेक कल्याणकारी कार्यक्रम शासनाद्वारे राबविले जातात.

स्त्रियांच्या प्रमुख समस्या:-

भारतीय स्त्रियांच्या समस्या अनेकविध आहे. आरोग्य ही देखील भारतीय स्त्रियांची एक समस्या आहे. स्त्रिया जास्त वेळ काम करतात. कमी व निकृष्ट (शिळे) अन्न खातात. आजारपणात त्यांना वैद्यकीय सेवा सुविधा पुरुषाच्या तुलनेत कमी मिळतात. व्यायाम, विश्रांती, निरोगी मनोरंजनाची साधने, स्त्रियांच्या वाटयाला पुरुषापेक्षा कमी येतात. या सर्व बाबींमुळे पुरुषांच्या तुलनेत स्त्रियांचे आरोग्य प्रामुख्याने गोरगरीब वर्गात खालावलेले दिसते. मातेच्या मृत्यु दराचे भारतातील प्रमाण जगातील अनेक राष्ट्रापेक्षा जास्त आहे. कुपोषित व अशक्त आईची संतती ही दुबळी निपजते. यामुळे बालमृत्युदर ही भारतात प्रचंड आहे. स्त्री-पुरुष भेदभाव ही स्त्रियांच्या आरोग्याशी निगडित असणारी एक महत्वाची बाब आहे. थोडक्यात स्त्रियांचे आरोग्य हा एक व्यापक सामाजिक प्रश्न आहे.

‘समान काम-समान वेतन’ हे वतन तत्व संघटीत क्षेत्रात रुजलेले आहे. परंतु असंघटीत क्षेत्रातील कामकरी स्त्रिया या तत्वांच्या लाभापासून अद्यापही वंचित आहे. अपमानास्पद वागणूकीपासून लैंगिक सतावणूक व शोषणापासून विविध समस्यांना असंघटीत क्षेत्रातील कामकरी स्त्रियांनी तोंड द्यावे लागते. कुटुंबांतर्गत हिंसाचार व कुटुंबाबाहेरील हिंसाचार ही भारतीय स्त्रियांची एक प्रमुख समस्या झाली आहे. हुंडा व हुंडाबळी या समस्यांचे गंभीर परिणाम प्रामुख्याने स्त्रियांच्या वाट्यास येतात. विवाह, घटस्फोट, पोटगी, वारसा, मुलावरील ताबा या सर्व बाबतीत निर्माण होणारे वाद सोडविण्यासाठी कायदे केले गेले आहे. परंतु कायद्याच्या मार्गाचा अवलंब करून न्याय आपल्या पदरात पाडून घेण्याची कुवत किंवा क्षमता फारच थोड्या स्त्रियांमध्ये आहे. बहुतांश स्त्रिया अन्याय सहन करत मुकाट्याने आपले जीवन जगतात. म्हणूनच विवाहानंतर नवऱ्याने टाकून दिलेल्या स्त्रिया म्हणजेच परितक्ता स्त्रियांचा संख्येत सातत्याने वाढत असल्याचे दिसून येते.

स्त्रियांच्या समस्यांवरील उपाययोजना:-

भारतीय संविधानाने सर्व नागरीकांना समतेचा हक्क देऊन स्त्री-पुरुष भेदभावाचे उच्चाटन केले आहे. संविधानात समतेचा अधिकार समाविष्ट असल्यामुळे मानविय जीवनाच्या विभीन्न क्षेत्रातील स्त्री-पुरुष भेदभावाची तिब्रता कमी होण्यास प्रारंभ झाला आहे. असे निश्चित म्हणता येईल.

स्त्रियांच्या हितांचे रक्षण करण्यासाठी केंद्र व राज्य शासनाद्वारे विभिन्न प्रकारचे कायदे केले जातात.

उदा. हुंडा प्रतिबंधक कायदा, लैंगिक शोषण व अत्याचार विरोधी कायदा, वडीलोपार्जित मालमत्तेत स्त्रियांना वारसा हक्क मिळवून देणारा कायदा स्त्रियांच्या हक्कांचे कायदेशिर पालन करणे व घटक स्तरावर महिला आयोग शासनाने निर्माण केला आहे. स्त्रियांच्या सबलीकरणासाठी शासनाद्वारे वेळोवेळी धोरणात्मक निर्णयही घेतले जातात.

उदा. शिक्षणाच्या विविध स्तरावर स्त्रियांसाठी आरक्षित ठेवण्याचे निर्णय घेण्यात आले आहेत. संघटीत क्षेत्रातील रोजगारामध्ये महिला आरक्षण निर्माण करण्याचे प्रयत्न सुरु आहेत. थोडक्यात महिला कार्यक्रमाची [अंमलबजावणी](#) करून महिलांच्या सदस्यांचे निराकरण करण्याच्या प्रयत्नांना स्वातंत्र्योत्तर काळात गतिप्राप्त झाली असल्याचे दिसून येते. महिलांसाठीच्या स्वयंसेवी संस्थाही त्यांचे प्रश्न सोडवण्यास प्रयत्नशील आहेत. आपल्या हक्कांच्या रक्षणासाठी महिलांमध्ये अधिक वाढत्या प्रमाणावर जाणीव व जागृती निर्माण होणे ही स्त्रियांच्या समस्यांवरील प्रभावी उपाय योजना होय, असे म्हणता येईल.

धार्मिक अल्पसंख्यांकांच्या समस्या:

भारतात स्वातंत्र्य आंदोलनाचे काळात मुस्लिम अल्पसंख्यांकांचा गट निर्माण झाला. इस्लाम हे स्वतंत्र राष्ट्र आहे या दुराग्रहातूनच पाकीस्तानची निर्मिती झाली. तरीही हिंदू-मुस्लिम प्रश्नांची सोडवणूक होऊ शकली नाही. हिंदू व मुस्लिम या दोन्हीही जमातीमध्ये तेढ असल्याचे अनंक्त प्रसंगातून व्यक्त होत असते. या तेढीतूनच हिंदू-मुस्लिम या दोन्हीही गटात धार्मिक कट्टरता किंवा धर्मांधता वाढत आहे. हिंदू-मुस्लिम तेढीतून निर्माण झालेला जमातवाद हा राष्ट्रीय एकात्मतेच्या मार्गातील सर्वात मोठा असा अडसर झाला आहे.

केवळ धार्मिक कारणांनी हिंदू-मुस्लिम संघर्ष होतो असे म्हणणे योग्य नाही. या दोनही गटामध्ये असलेले काही राजकीय नेते व धर्म पिसाट पुढारी राजकारणासाठी किंवा संकुचित भौतिक लाभासाठी धार्मिक श्रद्धांचा वापर करून घेत असतात. धार्मिक अल्पसंख्यांक आणि बहुसंख्य गटातील धर्मपिसाट नेत्यांचे नियंत्रण करणे ही शासन कर्त्यासमोरील एक प्रमुख राजकीय समस्या झाली आहे. मुस्लिमधर्मीय गटांच्या काही सामाजिक समस्या तीव्र झाल्या आहेत.

उदा.: आधुनिक शिक्षणाचा अल्प प्रचार. प्रामुख्याने व्यवसायिक, तांत्रिक व उच्च शिक्षणात मुस्लिमांचे अती अल्प प्रमाणात असल्यामुळे नोकरी व रोजगार विषयक संधीचा अभाव, दारीद्वारे वाढते प्रमाण, अतिसुलभ अशा तलाक पद्धतीमुळे घटस्फोटीत महीलांचे प्रश्न इत्यादी अन्य धर्मिय अल्पसंख्यांकांपेक्षा मुस्लिम धर्मिय अल्पसंख्यांक गटाच्या सामाजिक समस्या अधिक गंभीर स्वरूपाच्या झाल्या आहेत. प्रत्येक धार्मिक अल्पसंख्यांक गटाला धर्मप्रसार करण्याचे स्वातंत्र्य असणारा हक्क (अधिकार) भारतीय संविधानाने दिला आहे. एका धर्मातून दुसऱ्या धर्मात प्रवेश करणाऱ्यांची संख्या वाढू लागली की धर्मांतर हीच एक समस्या निर्माण होते असा अनुभव या दशकात येत आहे. आपल्यासोबत आपली जात घेऊन लोक धर्मांतर करीत असतात. यामुळे ख्रिश्चन, दलित, मुस्लिम, शिख या दलित समस्या निर्माण झाल्या आहेत.

धार्मिक अल्पसंख्यांकांच्या समस्येवरील उपाय:-

भारतीय संविधानात धार्मिक अल्पसंख्यांकांचे हितसंबंध सुरक्षित राखण्यासाठी विविध प्रकारच्या तरतूदी करण्यात आल्या आहेत. सामाजिक, राजकीय व आर्थिक क्षेत्रात धर्माच्या आधारावर भारतीय नागरिकांमध्ये भेदभाव केला जाणार नाही. याची हमी भारतीय संविधानात देण्यात आली आहे. शासनाने धार्मिक अल्पसंख्यांकांच्या हितसंबंधाचे रक्षण करण्यास 'धार्मिक अल्पसंख्यांक आयोग' स्थापन केला आहे. धार्मिक अल्पसंख्यांकांच्या पवित्र मानलेल्या स्थळाच्या देखभालीसाठी शासनाद्वारे आर्थिक अनुदान दिले जाते. थोडक्यात धार्मिक अल्पसंख्यांकाचे, समस्यांचे निराकरण करण्यासाठी शासनाद्वारे धोरणत्मक निर्णय घेतले जातात. धार्मिक व्यवहार, राजकीय व्यवहारापासून वेगळे ठेवणे, धर्मश्रद्धा वैयक्तिक मानून तीचे समाज जीवनात प्रदर्शन होणार नाही याची दक्षता घेणे. 'सर्व धर्म समभाव' या अर्थाने धर्मनिरपेक्षतेच्या तत्वांचे पालन करणे. ही या समस्येवरील प्रभावी व महत्वपूर्ण अशी उपाययोजना ठरते.

‘सामाजिक सुरक्षा’

मानवी जीवन नेहमी सुखी व आरोग्यदायी राहिल. राजी शास्वती झाली. अनेक प्रकारच्या चिंता, संकटे, प्रश्न मानवासमोर निर्माण होत असतात. शरीराला अनेक विद्वानांनी रागायतन शरीर अर्थात आजाराचे घर संबोधले आहेत व हे निर्वात सत्य आहे की, मनुष्य नेहमी निरोगी राहू शकतो असे नाही. तो आजारीसुद्धा पडतो व काही काळानंतर वृद्धसुद्धा होतो. म्हणून रोगावस्थेमध्ये व वृद्धावस्थेमध्ये मनुष्याची सेवा कशाप्रकारे केली जावी हा प्रश्न समाजाच्या समोर राहतो. अनेक मानवाच्या जीवनात अनेकदा असे प्रसंग उभे राहतात. तेव्हा त्याच्याजवळ या व्यतिरीक्त स्त्रियांच्या प्रस्तुतीमध्ये मुलाबाळापेक्षा आरोग्याकरीता, त्याच्या शिक्षणाकरीता ज्या धनाची आवश्यकता असते. कुटुंबातील अपघात होऊन ती व्यक्ती अपंग झाल्यावर कुटुंबातील व्यक्तीचे पालनपोषण कशाप्रकारे करावे असा प्रश्न निर्माण होतो. अशाप्रकारे प्रश्न मजूर, मध्यम वर्गातील लोकांसमोर नेहमीच उपस्थित होतात. मजूर वर्गासमोर खालील पाच समस्या नेहमी आपले भयंकर रूप धारण करतात.

9) बेकारीच्यावेळी आपल्या कुटुंबाचे पालनपोषण कसे करावे.

- २) आजार किंवा अपघातामुळे शारीरिक इजा झाल्यावर कशा प्रकारे घरगृहस्थीसाठी खर्च करावे.
- ३) जेव्हा व्यक्ती वृद्धावस्थेमध्ये कोणतेही काम करण्यास असमर्थ असतो तेव्हा कुटुंबाच्या खर्चाची कशाप्रकारे तरतूद करावी.
- ४) स्त्रिया प्रसुती अवस्था व मातृत्वाच्यावेळी होणाऱ्या खर्चासाठी आवश्यक असणाऱ्या पैशाची व्यवस्था कुटुंब करते.
- ५) कुटुंबाच्या प्रमुख किंवा कर्ता व्यक्तीचे निधन झाल्यास कुटुंबाची उपजिविका कशाप्रकारे करावी.

या व्यतिरीक्त मुलाबाळांचे शिक्षण, आरोग्य व इतर प्रश्न एखाद्या सामान्य मनुष्यासमोर नेहमीच असतात. म्हणूनच भारतीय राज्यघटनेच्या ४१ व्या कलमानुसार निर्देशक तत्वाच्या आधारीत सामाजिक सुरक्षिततेची व्यवस्था केली. यामध्ये स्पष्ट केले गेले आहे की, प्रत्येक सरकारचे कर्तव्य आहे की, तिने आपल्या सुख, समृद्धी व सहकारी सुरक्षेची अपेक्षा पूर्ण करण्यासाठी व त्याविषयीच्या प्रश्नांना योग्यप्रकारे सोडविण्यासाठी सतत प्रयत्न केले पाहिजे. म्हणून आपल्या राज्यघटनेमध्ये काम देणे, शिक्षण देणे, सहयोग देणे, वृद्धावस्था, आजार, अपंगत्वा इत्यादी परीस्थितीमध्ये सहाय्य देण्यास महत्व देण्यात आले आहे.

सामाजिक सुरक्षा म्हणजे काय?

राज्यामधील सर्वनागरीकांच्या जीवनामध्ये नेहमीच आकस्मिक संकटे येत असतात. म्हणूनच सामाजिक सुरक्षेच्या संकल्पनेद्वारे प्रत्येक नागरीक भौतिक कल्याणाला एका विशिष्ट स्तरावर टिकवून ठेवण्याची जबाबदारी ग्रहण करतो. एखाद्या मनुष्याच्या जीवनामध्ये बाल्यावस्था, वृद्धावस्थेमध्ये प्रौढ जीवन व्यतित करतांना असे प्रसंग निर्माण होतात. जेव्हा ती आपल्या उपजिवीकेचे साधन प्राप्त करू शकत नाही. अर्थात तो परआश्रित होतो. सामाजिक सुरक्षेच्या पद्धतीचा उद्देश अशा परआश्रितांचे वेळी व्यक्तींचे सहाय्य करणे होय. आजार, प्रसुती, असमर्थता, दुर्घटना, औद्योगिक रोग, बेकारी, वृद्धावस्था, कर्ता व्यक्तीचा मृत्यु व अनेक इतर संकट कालीन परीस्थितीच्या वेळी व्यक्तीपराधीत होतात व त्यांची मदत करणे म्हणजे सामाजिक सुरक्षा होय.

समाजात व्यक्तीसमोर प्रामुख्याने तीन प्रकारच्या असुरक्षितता निर्माण होत असतातच.

- १) उत्पन्नाची असुरक्षितता
- २) व्यावसायिक असुरक्षितता
- ३) नैसर्गिक कारणांमुळे असुरक्षितता.

कमी मजुरी देण्याची दोषपूर्ण पद्धती गैर कायदेशीरपणे मजुरांना कमी करणे, बेकारी इत्यादीमुळे व्यक्तीसमोर उत्पन्नाची असुरक्षितता निर्माण होते. कार्य करण्याची वाईट स्थिती, व्यावसायिक आजार, औद्योगिक दुर्घटना इ.मुळे व्यावसायिक असुरक्षितता निर्माण होते. वृद्धावस्था, असमर्थता, उत्पन्न मिळविणाऱ्या व्यक्तीचा मृत्यु, प्रसुती अवस्था इ.मुळे निर्माण होणाऱ्या असुरक्षिततेकरीता प्राकृतिक कारणे जबाबदार असतात. संयुक्त कुटुंब, ग्रामिण समुदाय, धार्मिक संख्या, जाती व्यवस्था इ.मुळे पूर्वी अनेक व्यक्तींना संकटकालीन परीस्थितामध्ये सहाय्य दिले जाते. परंतु औद्योगिक क्रांतीनंतर वरील सामाजिक घटकांचे विघटन झाल्यामुळे सुरक्षेचे अनेक प्रश्न भारतीय समाजासमोर निर्माण झालेले दिसून येते.

व्याख्या:-

१) सिंग आणि स्वरण यांच्या मतानुसार:-

“सामाजिक सुरक्षा नैसर्गिक, सामाजिक वैयक्तिक व आर्थिक कारणांमुळे उत्पन्न होणाऱ्या अनेक संकटांच्या विरुद्ध समाजाद्वारा निर्माण केलेली एक पद्धती होय.”

२) सर विल्यम बेवरीजच्या मतानुसार:-

“सामाजिक सुरक्षेचा अर्थ पाच महादैत्यांशी युद्ध करणे होय. ते गरज, आजार, अज्ञान, गलिच्छता व आळस हे होय. सर विल्यम बेवरीजने या पाच शब्दांना खालीलप्रमाणे स्पष्ट केले आहे.”

१) गरजांचा अर्थ असा की, प्रत्येक नागरिकाला हे आवश्यक प्राप्त झाले पाहिजे, की त्याला काम मिळेल. त्यामुळे त्याचे उत्पन्न एवढे राहिल की, तो स्वतःचे व स्वतःच्या कुटुंबाच्या सभासदांचे पालन-पोषण आपल्या समर्थ व असमर्थ अवस्थेमध्ये सुद्धा योग्य प्रकारे करू शकेल.

२) अज्ञानाशी संघर्ष करू शकण्याची क्षमता म्हणजे कुटुंबाच्या प्रत्येक सदस्याला जास्तीत जास्त लिहिण्या-वाचण्यासाठी सवलत देण्यात यावी.

३) आरोग्याची सुरक्षा म्हणजे प्रत्येक नागरिकाला योग्य वेतन प्राप्त होऊन तो उत्पादक कार्य करू शकेल. अर्थात आजारामध्ये त्याला आर्थिक सहाय्य देऊन नंतर पुन्हा त्याला कामावर घेतले पाहिजे. रुग्ण काळात सेवेतून सुटतील, दवाखाने, प्रसुतीगृहे, औषधाची व्यवस्था इ.मध्ये सामील केले जाते.

४) बेकारीच्या वेळी सुरक्षा देण्याचे आश्वासन प्रत्येक नागरिकाला मिळाले पाहिजे. कोणत्याही कारणांमुळे त्याला काम मिळत नसेल तर त्या काळातही त्याचा उदरनिर्वाह होत राहावा म्हणून त्याला आर्थिक मदत दिली गेली पाहिजे.

५) गलिच्छतेपासून सुरक्षेचा अर्थ असा की, नागरीकांची अशा सर्व वाईट गोष्टीपासून सुरक्षा झाली पाहिजे. ज्या अनियोजित विस्तारामुळे उत्पन्न होत आहे.

वरील व्याख्यांच्या आधारे हे स्पष्ट होते की, नागरीकांच्या सामान्य कल्याणाकरीता राज्याद्वारे केलेल्या प्रयत्नालाच सामाजिक सुरक्षा म्हटले जाऊ शकते. कोणत्याही राज्याचे हे एक कर्तव्य ठरते की, देशामध्ये सामाजिक सुरक्षेचा विकास केला जावा. जरी सरकारच्या सर्वच योजनांचा संबंध सामाजिक सुरक्षेशी असतो. तरीपण अशा योजनांनाच सामाजिक सुरक्षा समजणे योग्य होय. ज्या नागरीकांच्या आजाराचे निवारण व उपचार करतात, बेकारीच्या अवस्थेत सहाय्य देतात व त्यांना फायदा पोहचवितात. सुरक्षा ही एक मानसिक स्थिती असल्यामुळे आपणास सामाजिक सुरक्षेकरीता लागू केलेल्या योजनांमध्ये गुण व प्रमाण दोन्हीही गोष्टी उपलब्ध व्हायला पाहिजे. आवश्यक असलेल्या व्यक्तीला या योजनेद्वारे त्वरीत साह्य मिळाले पाहिजे.

सामाजिक सुरक्षेच्या योजनांना तीन भागामध्ये विभाजित केले जाते.

१) जनसाह्य योजना

२) सामाजिक साह्ययोजना

३) सामाजिक विमा योजना

या उपविभागांना खालीलप्रमाणे स्पष्ट करता येते.

१) जनसाह्य योजना:-

जन आरोग्य चिकित्सा, स्वच्छता इ.च्या योजना या भागांमध्ये समाविष्ट करण्यात येते. सरकार व समुदायाद्वारे नागरीकांना वरील बाबतीत सामाजिक साह्य दिले जाते. कृषी कार्य, लघुउद्योग, हस्तकला इ.मध्ये मजुरांना जनसाह्य देऊनच त्यांना फायदे देण्यात येतात.

२) सामाजिक साह्य योजना:-

सामाजिक व धार्मिक स्वरूपाच्या दानपुण्य करणाऱ्या संस्था परस्पर साह्य देणारी मंडळे सामाजिक इतर कल्याण प्रकारे कल्याण करणाऱ्या समित्या इ.द्वारे गरजूंना मदत देण्याचे जे कार्य वेळोवेळी केले जाते. त्यांना सामाजिक साह्य म्हटले जाते. यामुळे मजुरांच्या कष्टांना नष्ट करण्याचा प्रयत्न केला जातो. वृद्धांची देखरेख अयोग्य व बेकार व्यक्तींना दिलेली मदत, सवलती इत्यादींना या विभागामध्ये सामील केले जाते. संयुक्त कुटुंब, जाती व्यवस्था इत्यादीच्या विघटनामुळे भारतामध्ये सहाय्यतेची समस्या मोठ्या प्रमाणावर निर्माण होत आहे. व अनेक नवीन संस्थांची निर्मिती होऊन त्या सामाजिक सहाय्यतेचे कार्य करत आहे. सरकारसुद्धा अशा संस्थांना प्रोत्साहन देत आहे. राज्य आपल्या उपलब्ध साधनांच्या आधारे अशा मजुरांना कायद्याद्वारे लाभ पोहचविते. जे त्यांच्या अटींना पूर्ण करतात. अर्थात सरकारच्या निर्धारित काही अटी व कायद्यावर सामाजिक सहाय्य अवलंबून असते आणि सरकार आपल्या कराच्या उत्पन्नामधून या योजनेवर खर्च करतो. सहाय्य प्राप्त करणारा या मदतीला आपला हक्क मानू शकत नाही.

३) सामाजिक विमा योजना:-

सामाजिक विमा योजना एक अशी योजना होय, ज्यामध्ये लाभ प्राप्त करणाऱ्या व इतर व्यक्तीच्या अंशदानाना एकत्रित केली गेलेली रक्कम असते. व त्यामधून आजार, इजा, प्रसुती, बेकारी, वृद्धावस्था इ.वेळी व्यक्तीला लाभ पोहचविला जातो. सामाजिक विमा व व्यापारीक विमा यामध्ये भिन्नता असते. सामाजिक विम्याचा उद्देश कमीत कमी जीवनस्तराला टिकवून ठेवणे असते. परंतु व्यापारीक विम्यांचा असा कोणताच उद्देश नसतो. व्यापारीक विम्याचे लाभ व्यक्तीला आपल्या पॉलिसीच्या भरलेल्या हप्त्यातून होतो. परंतु सामाजिक विम्याचे फायदे व्यक्तींनी भरलेल्या हप्त्यांपेक्षा कित्येक पटीने अधिक असतात. सामाजिक विमा विभिन्न आकस्मिक प्रसंगी मदत करतो तर व्यापारी विम्यापासून विशिष्ट प्रसंगी लाभ मिळू शकतो. सामाजिक विमा बहुतेक करून आवश्यक असतो तर व्यापारीक विमा हा ऐच्छिक असतो.

सामाजिक विमा राज्य, मालक व मजुरी यांची सहकारी व्यवस्था होय. या विम्याद्वारे बेकारी, आजार, मातृत्व, दुर्घटना इत्यादी संकटाच्या वेळी विमा काढलेल्या मजुराला किंवा त्याच्या कुटुंबाच्या सदस्याला आर्थिक सहाय्य, चिकित्सा इत्यादीचे सहाय्य दिले जाते. सामाजिक विम्याच्या आवश्यक तत्वांना खालील प्रकारे स्पष्ट करता येते.

१) हा एक आवश्यक उपाय होय.

- २) त्याची व्यवस्था हक्कांच्या रोगांमध्ये केलेली असते.
- ३) यांच्याद्वारे कमीत कमी लाभ दिले जातात.
- ४) मजूर, मालक व राज्य यांच्या सहाय्यामुळे एकत्र झालेल्या रक्कमेमधून फायदे दिले जातात.
- ५) जेवढे योगदान एकत्र होते, तेवढी फायद्याची रक्कम असू शकत नाही.
- ६) एखाद्या संकटाच्या किंवा विशिष्ट प्रसंगापासून व्यक्तीच्या दुःखाला सामाजिक विमा कमी करतो. परंतु त्या संकटावर विमा प्रसंगावर तो प्रतिबंध लावू शकत नाही. याप्रमाणे सामाजिक सुरक्षा व सामाजिक विमा यामधील अंतर आपणास स्पष्ट होते. सामुदायिक सुरक्षेचे क्षेत्र वपक असते. सामुदायिक विम्याचे क्षेत्र संकुचित असते.

भारतीय सामाजिक सुरक्षा योजना / उपाय

भारतातील औद्योगिकरणामुळे श्रमिकांचा फार मोठा वर्ग निर्माण झाला. श्रमिकांच्या हिताची जोपासना महत्वाची मानली जाऊ लागली. यातूनच शासनाने सुरक्षा विषयक निश्चित भूमिका घेतली पाहिजे. आणि हे शासनाचे उत्तरदायित्व आहे. आणि या विचारांना मान्यता देण्यात आली. पाश्चिमात्य देशात शासनाने या देशात कायदे पारित करित व्यक्तीच्या हिताची जोपासना केली. त्या अनुषंगानी भारतात सर्वप्रथम १९२३ मध्ये 'श्रमिक शक्तीपूर्ती' कायद्याच्या रूपाने करण्यात आली. १९२६ साली काही राज्यात मातृत्व लाभ कायदा पास करण्यात आला. स्वातंत्र्यपूर्ण काळात सामाजिक सुरक्षेची पायाभरणी झाली असली तरी या क्षेत्राचा विकास स्वातंत्र्यानंतर झाला. भारतीय संविधानात सुरक्षाविषयक अभिवचन देण्यात आले. कल्याणकारी राज्यात सामाजिक सुरक्षेला महत्त्व देण्यात येऊन कामगार राज्य विमा (Provident fund) निवृत्ती वेतन योजना व विविध क्षेत्राशी संबंधीत अनेक कायदे पास करण्यात आले.

१) कर्मचारी क्षतिपूर्ती कायदा (१९२३):-

कारखान्यामध्ये श्रम करणाऱ्या श्रमिकास अपघात होऊन त्यात अपंगत्व, मृत्यु आल्यास त्याचे कोणतेच उत्तरदायित्व मालकावर नव्हते. १९२३ साली कर्मचारी क्षतीपूर्ती कायदा पारित करण्यात आला. या कायद्यात बऱ्याच वेळा संशोधन करण्यात आले. आणि १९६२ साली त्याला व्यापक रूप देण्यात आले त्यानुसार प्रस्तुत कायदा रेल्वे, कारखाने, पाणी, चहाचे मळे तसेच अवघड यंत्रसामुग्रीचा उपयोग केला जातो. अशा क्षेत्रांना लागू करण्यात आला.

ज्यांचे वेतन एक हजारपेक्षा जास्त नाही परंतु जे जोखमीचे काम करतात त्यांचा या कायद्यात समावेश करण्यात आला. प्रस्तुत कायदा अनुवेत अपघात, अपंगत्व, आजार व इतर संकटाच्यावेळी मालकाने श्रमिकाला मोबदला दिला पाहिजे. हे मान्य करण्यात आले. श्रमिकाचा मृत्यु झाल्यास एक हजार रुपयापासून तर दहा हजार रुपयापर्यंत भरपाई आणि अपंगत्व आले तर रु. ४००/- पासून ते रु.१४०००/- पर्यंत नुकसान भरपाई देण्याची तरतूद करण्यात आली. श्रमिकास मृत्यु आल्यास अवलंबितांना मदत करण्याचा प्रबंध करण्यात आला. सामाजिक सुरक्षा क्षेत्रात शासनाने पारी केलेला हा कायदा अतिशय महत्वाचा आहे. या कायद्यामुळे श्रमिकांचा हिताची जोपासना करण्याच्या दिशेने सक्रिय प्रयत्न करण्यात आले. परंतु प्रस्तुत कायदा सर्व

क्षेत्रांना लागू केलेल्या आढळत नाही. त्यामुळे फार मोठ्या श्रमिकांचा वर्ग सामाजिक सुरक्षेपासून वंचित झालेला आहे.

२) कर्मचारी राज्य विमा योजना (१९४८):-

कर्मचारी राज्य विमा योजना, सामाजिक विमा पद्धतीत समाविष्ट असलेला पहिला कायदा आहे. आग्नेय आशियातील अशा तऱ्हेचा पहिला कायदा म्हणूनही त्याचा निर्देश केला जातो. जम्मू आणि काश्मिर वगळून भारतातील सर्व राज्यांना तो लागू आहे. २० पेक्षा जास्त श्रमिकांना कामावर ठेवणाऱ्या आणि विजेचा उपयोग करणाऱ्या सर्व बिन हंगामी कारखान्यास तो लागू आहे. औद्योगिक, व्यापारीक किंवा शेतकीसंख्या देखील या कायद्याच्या कक्षेत येतात. मात्र एक हजार रु. पेक्षा जास्त पगार मिळणाऱ्या व्यक्तीचा यात समावेश होत नाही. कर्मचारी राज्य विमा योजना सक्तीची असून या योजनेत सहभागी झालेल्या सर्व कर्मचाऱ्यांना विमा काढावा लागतो. त्यात कर्मचाऱ्यांचे आंशिक योगदान असते. व मालकाचा वाटा निर्धारित असतो.

कर्मचारी राज्य विमा योजनेचे नियंत्रण करण्यासाठी एक कर्मचारी राज्य विमा कॉर्पोरेशन प्रस्थापित केले आहे. त्यात ४० सभासद असून हे सभासद संसद सदस्य केंद्रीय व राज्य शासनाचे प्रतिनिधी, वैद्यकिय शासनाचे, श्रमिक हा मालकांचे प्रतिनिधी आहे. या कॉर्पोरेशन मार्गदर्शनाखाली सर्व कार्य सामान्य होते. प्रस्तूत कायद्याने वैद्यकिय सहाय्यता, आजारीपणाच्या काळात आर्थिक मदत, मातृत्वलाभ, अपघात झाल्यास वैद्यकिय सहाय्यता व आर्थिक मदत, श्रम करीत असतांना अपंगत्व किंवा मृत्यु आल्यास अवलंबितांना पेन्शन देण्यात येते. श्रमिकांच्या कुटुंबातील सभासदांना वैद्यकिय सहाय्यता तसेच दवाखान्यात भरती होण्याची सोय करण्यात येते. या कायद्यान्वये पुढील पाच प्रकारे लाभ प्राप्त होतात.

अ) वैद्यकिय लाभ:-

कारखान्यात काम करीत असतांना झालेली दुखापत किंवा अपंगत्व, आजार, मातृत्व इ.च्या बाबतीत विमा हॉस्पिटलमध्ये भरती करणे, वैद्यकिय उपचार करणे, विशेष तज्ञांची मदत घेणे, दात, चष्मे व इतर अवयव बसविणे वगैरे प्रकारची सहाय्यता होते. कर्मचाऱ्यांचा तो अधिकार मानला जातो.

आ) आजारीपणातील सहाय्यता:-

औद्योगिक किंवा इतर क्षेत्रात काम करतांना आजारी असल्याचे डॉक्टरांनी प्रमाणित केले तर श्रमिकास वैद्यकिय मदत, सुटी तसेच आर्थिक मदत देण्यात येते. स्थायी श्रमिकांना या योजनेद्वारा महत्तम लाभ मिळतो.

इ) मातृत्व लाभ:-

बाळंतपणापूर्वी व नंतर हक्काची सुटी व वैद्यकिय मदत तसेच आर्थिक सहाय्यता देण्याचा प्रबंध करण्यात येतो. पूर्वी स्त्रियांना बाळंतपणाच्या काळात नोकरीवरून दूर करीत तसेच या कालावधीचा पगार कोणत्याच प्रकारची मदत देण्यात येत नसे, परंतु प्रस्तूत कायद्याने ही मदत देण्याची तरतूद करण्यात आली.

ई) अपंगत्व लाभ:-

काम करीत असतांना अपघातात श्रमिक अपंगत्व किंवा अपंग झाल्यास तो नेहमी सारखे श्रम करू शकत नाही, पर्यायाने मुलाबाळांचे संगोपन करण्यातही तो असमर्थ ठरतो. म्हणून श्रमिक व अवलंबितांना सुरक्षा प्रदान करण्याच्या हेतूने कर्मचारी राज्य विमा योजनेअंतर्गत अयोग्यता लाभाची तरतूद करण्यात आली आहे. त्यानुसार वैद्यकीय मदत व आर्थिक सहाय्यता देण्याचा प्रबंध करण्यात आला आहे.

उ) आश्रित लाभ:-

प्रस्तूत कायद्याने कर्मचाऱ्यांवर अवलंबून असणारे म्हणजे विधवा पत्नी, मुले, वृद्ध आई-वडील यांना सुरक्षा देण्याच्या हेतूने आर्थिक मदत करण्यात येते. तसेच मुलांच्या शिक्षणाची व्यवस्था करून त्यांना नोकरीत प्राधान्य देण्यात येते.

३१ डिसेंबर १९८३ पर्यंत कर्मचारी राज्य विमा योजने अंतर्गत सुरक्षा प्रदान करण्याच्या हेतूने ८४ इस्पितळे उघडण्यात आली. आतापर्यंत प्रस्तूत योजनेचा लाभ लाखो कर्मचाऱ्यांना व त्यांच्या अवलंबितांना घेतलेला दिसतो.

कोळसाखाण कर्मचारी:-

कोळसाखाणीत काम करणाऱ्या कर्मचाऱ्यांना आतापर्यंत विशेष स्थान नव्हते. त्यांच्या भविष्यकालीन तसेच सेवा निवृत्तीच्या नंतर जीवनासंबंधी कोणतीच तरतूद नव्हती. ही त्रुटी प्रस्तूत कायद्याने दूर करण्यात आली. सामाजिक सुरक्षेच्या इतिहासातील हा महत्वाचा टप्पा आहे. यामधून कोळसा खाणीतील कामगारासाठी शासन नियंत्रित निर्वाह निधी योजना कार्यान्वित करण्यात आली. हा कायदा बिहार, पश्चिम बंगाल, मध्यप्रदेश, ओरिसा, आंध्रप्रदेश, राजस्थान, महाराष्ट्र व नागालँड इत्यादी राज्यात लागू आहे. खाणीत काम करणाऱ्यांनी ६० दिवस आणि खाणीत आतल्या भागात काम करणाऱ्यांनी ४८ दिवस सेवाकाल पूर्ण केला पाहिजे. म्हणजे त्यांना कायद्याचे संरक्षण दिले जाते. निर्वाह निधीसाठी कर्मचारी पगाराच्या ८% आणि मालक ८% रक्कम जमा करतात. निर्वाह निधीतून तरतूद केली जाते. परंतु त्याचबरोबर मुलीचा विवाह, घर बांधणे, मुलांच्या शिक्षणासाठी निर्वाह निधीतून काही प्रमाणात आर्थिक सहाय्य देऊ शकते. १९६७ साली लहान-मोठ्या तेराशे कोळसाखाणीला हा कायदा लागू होता.

कर्मचारी निर्वाह कायदा:- (१९५२)

१९४८ मध्ये कोळसाखाणी कर्मचाऱ्यांसाठी निर्वाह निधी कायदा पास करण्यात आला. तेव्हा फक्त याच व्यवसायातील श्रमिकांना या कायद्याला लाभ मिळत असे. परंतु १९५२ साली कर्मचारी निर्वाह निधी कायदा सहमत करून त्याचे क्षेत्र व्यापक करण्यात आले. प्रारंभी सिमेंट, सिगारेट, लोखंड, पोलाद, कागद, कापड या सहा प्रमुख उद्योगांना हा कायदा लागू होता. परंतु इतरही अनेक उद्योग या कायद्याच्या कक्षेत आणण्यात आले. ज्या उद्योगात २० पेक्षा जास्त श्रमिक आहे आणि ज्यात विजेचा वापर करण्यात येतो अशा उद्योजकांचा यात अंतर्भाव करण्यात आला. श्रमिकांच्या पगारातून ८% रक्कम तर तितकाच भाग मालकाकडून जमा केला जातो. निर्वाह निधीचे स्वरूप अनिवाग्न असते. यात सर्व कर्मचारी सहभागी होतात.

मातृत्वलाभ कायदा (१९६१):-

औद्योगिक क्षेत्रात स्त्री कर्मचाऱ्यांची संख्या मर्यादीत होती. मर्यादीत संस्था असणाऱ्या स्त्रियांना पुरेसे संरक्षण दिले जात नसे. विशेषतः बाळंतपणापूर्वीच या स्त्रियांना कामावरून दुर केले जाई. त्यामुळे त्यांचा सेवाकाल खंडीत होत असे. स्त्रियांना कोणतेच संरक्षण नाही हे लक्षात घेऊन आंतरराष्ट्रीय श्रमिक संमेलनात सुरक्षा देण्याची आवश्यकता प्रतिपादन करण्यात आली. त्यानंतर काही राज्यात मातृत्वलाभ देणारा कायदा सहमत करण्यात आला. त्यानंतर १९३८ मध्ये उत्तर प्रदेशात मातृत्वलाभ कायदा पास करण्यात आला.

भारत सरकारने मातृत्वलाभ कायदा १९६१ मध्ये जाहीर केला. हा कायदा खाणी, बगीचे, कारखाने व कर्मचारी राज्य विमा योजनेत येणारे कारखाने यांना लागू करण्यात आला. या कायद्यास १९७१ साली दुरुस्ती करून त्यात सर्कसमधील कर्मचारी समाविष्ट करण्यात आले.

या कायद्यान्वये मागील वर्षी १६० दिवस काम केले असेल त्यांना बाळंतपणापूर्वी ६ आठवडे व बाळंतपणानंतर ६ आठवडे सुटी देण्यात येते. त्याचबरोबर आर्थिक सहाय्य व वैद्यकीय मदतसुद्धा प्रदान करण्यात येते. तसेच या कालखंडात स्त्रियांना कामावरून दुर करण्यात येत नाही.

मातृत्वलाभ कायदा अतिशय महत्वाचा आहे. या कायद्यान्वये स्त्रियांना संरक्षण प्रदान केले आहे. स्त्रियांना आर्थिक, सामाजिक सुरक्षा देण्याचे कार्य या कायद्याद्वारे झाले असून त्यामुळे स्त्रियांचा दर्जा उन्नत झाला आहे.

वृद्धत्व निवृत्ती वेतन:-

काही राज्य सरकारांनी वृद्ध, दुर्बल, निर्धन व्यक्तीसाठी निवृत्तीवेतन योजना मान्य केली. अशा योजना उत्तर प्रदेश, केरळ, पंजाब, तामिळनाडू, आंध्रप्रदेश व पश्चिम बंगालमध्ये सुरु आहे. राज्य सरकार उदर निर्वाहाचे साधन नसलेल्या व्यक्तीसाठी निवासगृह उघडले आहे. ६० वर्षांपेक्षा जास्त वय असलेल्या निर्धन व निराश्रित व्यक्तींना निवृत्तीवेतन देण्याची योजना सहमत झाली. 'महाराष्ट्र सरकार वृद्धत्व निवृत्तीवेतन योजना' या योजने अंतर्गत वृद्धांना निवृत्ती वेतन म्हणून १०० रु. देण्यात येतात. वृद्धत्व निवृत्ती वेतन ही सामाजिक सहाय्यता पद्धती आहे. वृद्धत्व काळी सुरक्षा जर प्राप्त झाली नाही तर त्यातून अनेक प्रश्न उद्भवू शकतात. वृद्धांना जीवन जगणे नकोसे होते. समाजाला ते भार वाटतात. अशा परिस्थितीत वृद्धांना सुरक्षा देणे ही वर्तमान काळातील प्रमुख आवश्यकता आहे.

देणगी योजना:-

सामाजिक सुरक्षेअंतर्गत विविध कायदे पारीत करून कर्मचाऱ्यांना सामाजिक व आर्थिक सुरक्षा देण्यात येते. १९७२ साली केंद्र सरकारने देणगी योजना (Gratuity) कायदा मान्य केला आहे. हा कायदा खाणी, तेल उद्योग, चही, रबर, रेल्वे, बंदरे, मोटार, वाहतूक इत्यादी क्षेत्रास लागू झाला आहे. त्यानुसार कर्मचाऱ्यांचा पगार १००० रु. पेक्षा जास्त नसावा आणि नौकरीचे १२ महीने पूर्ण कलेले असावे. म्हणजेच त्यास १५ दिवसांच्या पगाराची रक्कम देणगी बक्षीस म्हणून देण्यात येते. ही रक्कम जास्तीतजास्त २० महीन्यांच्या पगाराइतकी असते.

मृत्युसहाय्यता (१९६४):-

ज्यांचा पगार १००० रु.पेक्षा जास्त नाही अशा कर्मचाऱ्यांना मृत्यु सहाय्यता देण्यात येते. या कायद्यान्वये कर्मचाऱ्यांच्या वारसाला ही रक्कम मिळते. ही योजना देशातील १२० पेक्षा जास्त उद्योगात कार्यान्वित आहे.

कुटुंब निवृत्ती वेतन (१९७१):-

कोळसा खाणीतील कर्मचाऱ्यांना १९७१ साली आणि इतर व्यवसायात काम करणाऱ्या कर्मचाऱ्यांना १९४७ मध्ये कुटुंब निवृत्ती योजनेचा लाभ प्राप्त होऊ लागला. तशा प्रकारच्या कोळसा खाण कुटुंब निवृत्ती वेतन योजना आणि कर्मचारी निवृत्ती वेतन योजना असे कायदे पास करण्यात आले. या कायदानुसार अकाली निधन पावलेल्या कर्मचाऱ्यांच्या कुटुंबास दिर्घकालासाठी आर्थिक सुरक्षा प्राप्त होते. कर्मचाऱ्यांची मुले, विधवा पत्नी, माता-पित्यांचा त्यात समावेश होतो. त्यांच्या उदरनिर्वाहासोबतच मुलांच्या शिक्षणाचेसुद्धा काळजी घेण्यासाठी निवृत्ती वेतन देण्यात येते.

१९७६ मध्ये विक्रेता कायदा (Salesman Act) लागू करून विक्रेत्यांना श्रमिक कायद्यांतर्गत अनेक सवलती देण्यात आल्या आहेत.

१९५५ च्या पत्रकार कायद्याच्या तरतूदीनंतर व १९८१ च्या पालेकर निवड मंडळाच्या शिफारसीनुसार पत्रकारांना अनेक सवलती दिल्या गेल्या आहेत.

अशाप्रकारे भारतीय सामाजिक सुरक्षा योजने अंतर्गत अनेक कायदे पास झाले असून त्यांना राबविण्यासाठी यंत्रणा उभारण्यात आल्या आहेत. तसे पाहिले तर सामाजिक सुरक्षेचे क्षेत्र व्यापक आहे. आपल्या देशात कर्मचाऱ्यांचे व्यापक हित लक्षात घेऊन कार्य करण्यात आले आहे. त्याचप्रमाणे वृद्धत्व, अपंगत्व, मातृत्व, विधवा, अनाथ इत्यादी संकट प्रसंगी सुरक्षा देण्याची तरतूद दिली आहे. साजिक सुरक्षेचा लाभ अतिशय मर्यादित लोकसंख्येला मिळतो. ज्याकडे दुर्लक्ष करून चालणार नाही. छोटी व्यवसाय केंद्रे, असंघटीत उद्योगधंदे, शेतीवर काम करणारे श्रमिक, कारागीर, लहान व्यापारी, दुकानदार, अल्प उत्पन्न गटातील असंघटीत लोकांसाठी कोणत्याही प्रकारच्या तरतूदी आढळत नाही. वास्तविक पाहता या वर्गातील लोकांना सामाजिक सुरक्षेची सर्वात जास्त गरज आहे. त्यांचे उत्पन्न मर्यादित व अपूरे आहे. त्यात कोणत्याही प्रकारची नियमितता नाही. त्यांना उत्पन्नासंबंधी कसलीही सुरक्षा नाही म्हणून शासनाने कल्याणकारी राज्याचे ध्येय धोरण साकार करण्यास सामाजिक सुरक्षा उपाययोजनांची व्याप्ती वाढली पाहिजे.